

S Z A B Ó D E Z S Ö

EGYENES ÚTON

TANULMÁNYOK

A TÁLTOS KIADÁSA BUDAPEST 1920

MINDEN JOG A SZERZŐÉ.

EGYENES ÚTON.*

Ebben a címben van egy kevés dac, mert jó néha a dac, kárpótló ereje a küzdő férfinak. Azok, akik távolról látnak, vagy nem tudnak a magam egészében látni és különösen azok, akik nem akarnak annak látni, ami vagyok: következetlenséggel, elpártolásokkal, állhatatlansággal vádolnak. Pedig egész pályám a zsenge gyermekkor küszöbétől fogva, egyetlen egyenes út egyetlen mozgató akarattal, egyetlen hívó céllal. Ez a cél: szerencsétlen balek fajom hozzá juttatása az élet asztalához, ahhoz a történelmi helyhez, melyet ezeréves súlyos európai munkájáért megérdemel. Konzervativizmus és radikalizmus, liberalizmus és szigorú faji elzárkózottság, kapitalizmus és szocializmus, agrarizmus és merkantilizmus, minden izmus, minden párt és minden vélemény tőlem, az egyéntől, a csak magában élő egyestől egyformán távol és egyenlően közel van. Én, mint egyén, éppen olyan képtelen volnék bármilyen ista, vagy bármilyen prozelita lenni, mint ahogy a napsugár nem tudna csak zöld, csak piros, vagy csak sárga lenni. A magam egyéni életében egy kissé író, egy kissé orvos, egy kissé kíváncsi dilettáns vagyok, ki tátott szemekkel jár a világ roppant kórházában s szereti minden emberbogár ütőerén kitapogatni az életbetegség különböző lázait. És azután gazdag egészségem felbuzgó szánalmával magamra élem mindenik lázat s kikiáltom mindenik fájdalmát. JDe mint fajom katonája, hirdetem, hogy minden fajiak csak maga iránt vannak kötelességei s minden történelmi helyzetben olyan iránnyal, ideológiával, olyan vélemény-agyarral küzdhet a fajok versenyében,

* Lásd a Tanulmányok című kötetem előszavát, ahol fejlődésem története megadja e tanulmányok psych. magyarázatát is.

mely abban a történelmi helyzetben a legkönnyebben, a legbiztosabban juttatja a legtartósabb győzelemhez. Ez egyszermind a legemberibb szempont: mert az emberiség fejlődése is a fajokban történik.

Egész pályám egyetlen tanítása – és e tanulmányok is fel-felkiáltják e tanítást -: a magyarságot a legszélesebb szociális politika s a legmélyebb és legintenzívebb kultúra juttatja az őt megillető helyhez. A múlt megszerzett energiáiból semmit sem szabad elpazarolni, hanem be kell állítani azokat a modern élet funkcióiba. Magyarországon a konzervatív erő is a magyarság legyen, de az elégtelenek örök forradalmát is a magyarok csinálják és irányítsák, mert Jgy tartjuk a jövőt a kezünkben.

Múltamnak van egy tévedése: az egyedül álló harcos néha vív, de néha hadonászni kényszerül. A sok álszent és impotens kis hit stréber és sok szomorú jelenség engem, akinek nagy fiatal lázadásaim idején is lényegem volt a kereszténység, megtévesztett s azt hittem, hogy a kereszténység embermozdító nagy lelke történelmi halott. A halál fájt és én fájdalmamban nagyon ütöttem. Mea culpa.

Majdnem összes megjelent tanulmányaim hozza ez a két kötet. Hadd hozzák vissza híven múltam arcát. Kiadóm kívánságára az elmúlt harcok egyes éles kiáltásait elhagytam vagy tompítottam ebben a kötetben is, de sosem úgy, hogy az a tanulmány lényegén változtatna.

E két kötet tanulmány tényező volt egy fiatal nemzedék fejlődésében. De a hivatalos filológia s a magyar kritika szelíd tanárai nem vették tudomásul vagy nagyon lesajnálták. És ez így természetes és érthető. Ezek a tanulmányok annyira különböznek azoktól, melyeket a Filológiai közlöny, az Irodalomtörténet s az iskolai értesítők szoktak hozni, hogy részük-ről önflagellálás lett volna egy jó szót is szólni róluk. Rengeteg, hogy mennyi mulasztást követtem el ezekben a tanulmányokban. Nem állapítottam meg, hogy Tompa szereti az ősz, pedig bizonyísten szereti,

nem fedeztem föl, hogy a Petőfi Tündéralom) a filozófiai költemény, nem mutattam ki, hogy Eötvös mit csinál úgy, mint Goethe és Goethe mit nem csinál úgy, mint Eötvös, nem szavaltam a „míg a Zrínyi zordon fenségéről” etc. etc. etc., nem adtam semmit abból a tömérdek korpából, melyet tíz tanárnemzedék kérészt át egymás szájába. Életet, embermozdító, életet termő életet kerestem. Félrevert harang voltam, ahol eddig csak berbételni volt szabad.

Mert undorodom a hivatalos filológiától, mint az eunuktól, mint a hermafroditától, mint a dögbogaraktól. Megsuhogtatni a fiatal lélekben a nagy szépségek szárnyait, megmutatni, hogy kiáltják ki magukat a nagy közösségek a művészen, beidegezni, hogy nincs külön szép, külön irodalom, külön művészet, hanem amit így nevezünk, azok életépítő tettek, agyari, öklei, kalapácsai, csókjai a mindennapi küzdő életnek, mint a bank, mint a parlament, mint vásárcsarnok. Nagy szintézisét adni a fajok küzdelmének a művészet világosabb megmutatásában, kifejtem a betűkből az örök emberi zokogásokat s a halhatatlan kacagást: ez a litterátor feladata, minden egyéb szalmacséplés, üres tudománykodás. Oh, ki fogja megszabadítani a magyar egyetem kínzottjait a Siccflájs Elemérektől s a lelki sakterek rozsdás bicskáitól! Szegény, szegény magyar ifjúság, ki fog életre tanítani a jövő nagy csatája előtt?

Gellérthegy, 1920 augusztus 18-án,

Szabó Dezső.

BERZSENYI DÁNIEL.

Ki tudja éltünk számtalan csapásit
Leírni? Minden óra újakat szül,
Újabb veszélyt hoz minden perccet,
Itt a mosolygás sirással vegyül,
Itt minden édes mérget rejt magába
S gigászi harcot minden nyugalom.

Berzsenyi, Katona, Kemény, Madách; valami közös szomorúság, közös nagyszerűség van e négy életben. Egy faj kétségbeesett erőfeszítése az örökkévaló után, Az életük gyötrődő keresés. Árgyírus királyfik, kik egész életükben keresik a formát, a kifejezést, mely valósággá tegye az életük mélyén egyszer megpillantott tündérleányt. És birkóznak egy nyelvvel, mit művészek sorozata még nem tett minden emberit kifejező finom, sokféle hangszerré.

Közülök háromnak sikerült – ha csak egyszer is – nyelvbe remekelni a belső vízióknak legalább egy töredékét. A negyedik: Kemény – lehull pályáján, mielőtt megszületne az a remek, minek sejtelve fel-felcsillan elszórt mesteri vonásokban.

Mindeniküknél sok a törmelék: az elhagyott darabok, félrecsuklott vésővonások. És ez a sok tökéletlenség beszéli el, hogy itt egy vérre, gerincre, életre menő küzdelemlről van szó, Az arc nyugodt, a büszke ajak nem beszél el semmit ebből a belső harcból. Mert az ember igen férfi- a művész igen arisztokrata ahhoz, hogy látványossággá tegye belsejét.

Az a fátum, mely annyiszor kilopta az alkalmas szót az idea alól, mely annyiszor félreütötte a remekbe induló vonást; magyar fátum volt. Ezt a végzetet töri meg Vörösmarty Mihály, ő a magyar mese szerencsés legkisebb királyfia. Ez a csodálatosan sokféle lélek Nyugat gazdag esőjében dús vegetációvá terem minden szépet, mire a magyar psyché képes. A volt magyar irodalom első sorban Vörösmarty. A magyar nyelv – sub specie aeternitatis – Vörösmarty nyelve. De előbb Berzsenyinek kellett lennie.

I.

Először is: aki a raffináltan egyénit, a különöst, az alig sejtetőt szereti: primitívnek, nem modernnek fogja találni Berzsenyit. Mintha a szép lehetne nem modern. Isten, hazaszeretet, emberi nagyság, elmúlás, a középszer életfilozófiája, szóval a nagy banalitások. Sokan – s ezek között Péterfy is – szeretnek érték-különbséget tenni a költők két fajtája között. Az egyik a mindenki vérvé lett nagy általánosságok költője, ő a kiáltás, mellyel egy nemzedék belekiáltja magát az örökkévalóba. Ezek a Victor Hugók, a Petőfik, az Ada Negrik, Mindenki előtt érthetők^ mindenkitől élhetők, mert ők mindenki gigászi arányban. És ezekkel szembe állítják azokat a félelmesen rejtélyes, megdöbbenően különböző költőket, kiknek szibilla-szavain át rejtett mélységek mélye döng. És korunk hajlamának megfelelően ezeket az utóbbiakat szeretik többre becsülni. A fájásig individuális kor-nak érthető elfogultsága ez. Pedig bármilyen raffináltan különbözők legyünk is, életünk legnagyobb emóciói, életre legérdemesebb eseményei a nagy banalitások maradnak; a természet, a szerelem, a halál borzongásai. S a világirodalom kiötlő enormitásai majdnem mind szociális természetűek: Homérosz, Dante, Cervantes, Shakespeare. A történelmi konklúzió sohasem az, hogy: vagyok, hanem: vagyunk.

És Berzsenyi arra született, hogy lelke roppant arányaiba tömörítse mesét élő kora minden heroizmusát. A „jámბorság” és „középszer” a klasszikus tanítvány hűséges utánmondása nála. Magára parancsolt egész szabályos élete példás hazugság. A krajcáros viszonyok közé nyomorodott Cervantes Don Quojote fantáziájában éli ki eposzra született önmagát. Berzsenyi ódáiban fog önmagává kiegyenesedni. A pedánsan mintagazdából, a szorgos családapából kiszíszzen néha a törpe életbe száműzött nagy lélek fájó magánosságai:

Barátom, a bölcs boldog mindenütt,
 Az Hortobágyon, az Pesten, Budán,
 Mert ő magával hordja kincseit;
 De boldogabb ott mégis, hol körülte
 A nyájas élet hinti kellemit.
 És szíve, lelke tárgyát lelheti.
 Mint hol magába zárva él magának,
 S csak álma tündérképit kergeti,
 Mint egy vadonban bujdosó fakír.

II.

Ember nem volt, inkább férfi, mint ő s nem élte
 szükségszerűbben az erő mámorát. Ha görögnek szü-
 letik, a születő világ lázadó gigászait énekli meg.
 Szeme, füle egy ilyen világ hallucinációjára terem-
 tetek. A magyar ritmusokban botladozik s a könnyebb
 versekben német tanítvány. Szemei a világ harcoló
 erőinek rettentő egymásba torpadását látják. Ezt a
 víziót csak a régi harcos világ epikai ritmusaiba lehet
 beleszaggatni. Nagy' erők harca, nagy erők összeom-
 lása klasszikus ritmusokban harsog feléje. Ezek a
 klasszikus mértékek nála nem kölcsönzés, nem költői
 gyakorlat: ő a világot időmértékben hallja.

Ez a két dolog: az erők örökös küzdése és sem-
 mibe zuhanása adja meg Berzsényi tehetségének, köl-
 tészetének két fő vonását. Berzsényi lyrája heroikus
 és elégikus. A nagyszerű életküzdelem és a nagyszerű
 elmúlás költészete.

Mikor az erő ily féktelen érzetere van szüksége
 életünknek: mythológiává látjuk a világot. Berzsényi
 mindenre ráéli a méreteit. Az akkori Pestet így látja:

Midőn Budának roppant bércfokáról
 Szédülve Pestnek tornyait tekintem
 S a száz hajókat rengető Dunát,
 A nagy Dunának tündérkertjeit
 És a habokkal küzdő szép hidat,
 Melyen zsi bongva egy világ tolong . . .

Ezért szereti az emberiség nagy általános témáit.
 Ezért exaltálja félistenekké kiválóbb kortársait. És az

olvasónak sohasem juthat az eszébe, hogy Berzsenyi hízeleg. Sőt a megénekelt nagyság: Wesselényi, Pró-nay, Teleki etc. sem ötlük tudatába. Berzsenyit látja, egyedül őt, ki másokban mer saját méreteire nyújtózkodni:

Te mint az orkán s mint az olympi láng
Megráztad a gőztorlatok Alpesit,
S villámszavad megszegyeníté
A gonoszok s cudarok dagályát.

Nem talál ez leginkább arra, aki ódát írt a Magyarokhoz?

III.

Hol kap megfelelő szavakat az élet-harc e hatalmas víziójához? Szabó Dávid, Révai, Dayka, Virág és mások nyelvében akad egy-két erőtadó szó, de ez még mind a kezdet hebegése. És itt van Berzsenyi titáni munkája. Lázás látásaiban egybe hallucinálja a magyar nyelv minden erő-szavait. Ez művészetének legfőbb erénye: domborodása, külön alaphangja, mellékzúgásai vannak szavainak. Amint ezek a szavak zordon ritmusokba hullnak, a kimondással, a hallással a heroizmus izomérzetét váltják ki. Erős fizikai események is.

Mit látok! Árpád honja határain
Ágyúk dörögnek! rettenetes veszély
Zúg, mint dagadt felhők moraja
S Boszporusok zokogó nyögése.

Az erő possessioja akkor sem hagyja el, mikor szelídebb ritmusokra hangolódik. Mint ellentét, mint felbuggyanó energia-hullám, a harcossal Berzsenyi ki-harsog az idill közepén:

Mailáth! poétád éneke zeng feléd,
Nem mint a rohanó Vág, mikor árjait
A Kárpátok közt zúgva szórja,
Tört jeget és köveket sodorván,

Csak mint az alkony enyhületen kalász –
 Párnáján pihenő lányka szelíd dala
 Üdvözli a várt est nyugalját
 S a hegyek ormai közt mosolygó

Holdat, midőn már csend födi a mezőt
 S a pásztorkalibák gőze a völgybe szállt.

Berzsenyi kigúnyolja Kölcsey szókifogásoló kritikáját. Az egészet kell nézni, úgy, ahogy az alkotás lázában egységbe verődött. Pedig benne is, mint minden nagy művészen, volt egy kitűnő mesterember is. Fúrja, faragja a szót, óriási erővel dolgozza a nyelvet. Egy-egy kedvenc szó, kifejező ritmus-darab, eltalált vonás többször is elébukkan!

S nem volt, ki terhed Herkulesként
 Tartsa: egész birodalmad ingott
 és
 H e r k u l e s k é n t
 Ércbuzogány rezegett kezében.

Ők voltak a harc v é r z i v a t a r j a i n
 S a béke napján bölcs vezető atyák
 és
 Nyolc századoknak v é r z i v a t a r j a között

Rémülve nézett a világ ránk
 S n e m z e t e k e t t a p o d ó erőnkre
 és
 S a félvilággal szembeszállott
 Nemzeteket tapodó haragja.

Népek születnek, trónok omlanak
 Lehelleteddel s a t e s z e m ö l d ö k ö d
 V i l á g o k a t r o n t h a t s e r e m t h e t
 A nagy idők f o l y a m i t vezérelvén.

Majdnem az egész versszak azonos a Fohászko-
 dás ismert versszakával.

Új képzésű szavai, merészen energikus szókö-
 tései, ha ma jelennének meg a Nyugatban, feszítés
 megí-re rikkantatnák derék, de a nyelv történetét nem
 ismerő konzervatív kritikusaink. Különben is minden

nép irodalma mutatja, hogy a nyelv természetes fejlődése nem elégséges. Bizonyos időpontban művészi egyének erőszakos beavatkozására van szükség.

Példák:

Látom hangyaboji műveidet, világ!

Más:

S p a e a n t r i a d n a k Erdély bércei

Más:

S b e l é n k m o s o l y o g j á k rózsás szájaikkal
Az égi szikrát

Más:

Midőn mosolygó bölcsességedet
Belém enyelgi szép epistolád.

Más:

A nagyra termett áldozatokban él,
Felmúlja bezárt léte határait.

IV.

Aki nagyon él, mindig közel van a halálhoz. Minél erősebben exaltai az élet, annál jobban hallszik a halál. A tétben tomboló erő mellett Berzsenyi mindig ott látja a megsemmisülést:

Míg szólunk az idő hirtelen elrepül,
Mint a nyíl s zuhogó patak.

Innen költészetének másik fővonása: az elégia. Természeti leírásaiban, – mint Vörösmartynál is igen sokszor – mindig van valami elégikus vonás. Mintha a természet szépségét a halál árnyékolná szemében láthatóbbá.

És az érc-zengésű ódák szerzője csodálatosan finom, szelíden fájó ritmusokban érzi meg az elmúlást:

Ott egy nyárfa alatt lett temetőhelyök
 Egy szép gerlice pár jött ki porokból, és
 E csendes ligetek sátoriban leszállt.
 Gyakran látni sötét éjjeleken fejér
 Fátyolban lebegő lelköket e helyen
 Gyakran hallani itt lassú melódiát
 Éjjel, mint valamely gyenge furulyaszó
 Messzűnően kihaló gerlicehangjait.

Vagy:

Dencsid keserged, amidőn az ősz
 Lehelletével hervad a virág
 S előtted intve sárga lombja hull,

A Magyarokhoz, A fohászokdás, A közelítő tél: minden anilízis szószátyárság volna e három remeknél. E három költeményben teljesedett be Berzsenyi élete. Az életben ezer átszenvedett, átörvendett ritmus uszályát vonjuk lelkünk után. Ez a három költemény állandó kísézője azoknak, akik szeretik nemes ritmusokkal öblögetni meg lelküket. E három versen egy betűt nem lehet változtatni. Tökéletesek és modernek lesznek mindörökre.

Nem akarok itt összehasonlítást csinálni. És ostoba dolognak tartom egy költőt a másik költő, egy művet a másik mű rovására dicsérni. Nem is tartozom azok közé, akik nem akarják meglátni Petőfiben a fejlődésbe bomló nagy művészt. De a Közelítő tél akaratlanul Petőfi híres elégiáját: a Szeptember végét juttatja eszembe. Nem tettek jól azok, kik szerencsétlen ízléssel ezt reklámozták Petőfi legszebb versévé. Ezek nem látták meg Petőfi elégiái közt a Temetőbent s a bámulatos Homér és Ossziánt és sok más egyebet. És hogyan nem látták meg a Szeptember végének erőltetett harmadik strófáját: olcsó romantikájával, a halottal, ki a fejfájára aggatott fátylat becipeli a sírjába s ott törölgeti vele a könnyeit. Milyen közönségesen szentimeniális, lehetetlenül romantikus ez a harmadik strófa. Milyen természetesen hömpölyögnek a Közelítő tél akkordjai. Mintha a végtelen elmúlásban permetező dolgok ritmusai volnának. Ezzel a két sorral sohasem tudnám tele-untatni a fülem:

Sem behunytt szememhez fel nem igézheti
Lollim barna szemöldöke.

– Micsoda két sor!

És Berzsenyi igen sokszor már Vörösmarty. Az erő és az elmúlás nagy költője sok versben rokon boldog utódjával.

Horváth Ádámmal ezt írja Berzsenyi:

Múzsá! te Horváthot hajdan szárnyadra emelted,
Amikor Hunyadit lantján hirdette s az Árpád
Vére dicsőségét magyarul harsogta közöttünk.
Óh, te hevítsd lelkét, hangját régóta sóhajtjuk.
Vidd el karjaidon lobogó fáklyákkal az elzárt
Régi sötétségnek titkos küszöbére, atyáink
Szentelt hamvaihoz, te fedezd fel előtte hazánknak
Hajdani héroit etc.

Nincs-e valami közös e sorokban a Zalán futása bevezető tárogatójával? És a rákövetkező enumeratív nem emlékeztet-e a Felkölt nemességhez írt óda következő soraira:

Mindenfelé dob s tárogató riad:
Úgy tetszik, elhunyt párdacos őseink
Támadtanak fel hamvaikból
Véreiket fedező karokkal.

Tódulva jönnek bajnoki népeink:
Erdély kegyetlen székelyi, a fene
Hajdúk, az áldott tér mezőkben
Mégfeketült haragos kunokkal etc.

De nemcsak az epikus, az elégikus Vörösmarty is mutat fel hasonló vonásokat. A „Barátnémhoz” írt elégiában ugyanaz a gondolat vonul végig, mely vigasztalni akar a kis gyermek halálára írt elégiában:

Nem szívja többé Dencsid ajkaidon
Az élet első gerjedelmeit,
Nem érzi többé csókjaid hevét,
Szíveddel össze nem dönög szíve:
De már nem érzi a fájdalomakat és
E földi élet számatlan veszélyeit etc.

Vörösmartynál:

A földhöz minket baj s öröm kötöz,
Óhajtjuk és rettegjük a halált:
Te túl vagy már s nincs kétség utadon.

Hasonló a végső megnyugvás is;

Óh, hadd nyugodjék magzatod tehát
A boldogoknak csendes enyhelyén,
Túl a veszélyen s földi harcokon,
S fedezze béke kedves hamvait!
Követni fogjuk őtet nemsokára;
De már követjük és útban vagyunk!
Nem veszítjük azt el, újra megtaláljuk
Csak egy kevéssé ment előbbre tölünk.

És hogy ne nyújtsam el a párhuzamok keresését,
nem lehetne-e e pár sor a személyi vonatkozás elha-
gyásával akár a két szomszédvár végén, akár sok más
helyen Vörösmartynál:

Elfolya szép élted s veled a szép gondolat eltűnt
Mint ama gyenge virág, napja lehunyta után.
Eltűntél, de ha majd palotád márványi lehullnak
S romjaiból valaha baglyok üvöltnek alá.
Mint a büszke Csobánc szomorú dűledékin az utas
A múlt bajnoki kor képzeletébe mereng:
Így merül el majdan magasabb rémletben az érző
Hamvaidon hálát, könnyeket adva, velem.

V.

Ki tudja, mi lehetett még e lélek mélyén, milyen
el nem ért célok tették tragikussá életét? A munka,
amit véghez vitt, így is óriási s a magyar irodalom
terén a legnagyobb erőfeszítést jelenti, ő még sem-
mit sem talált: s utána már Vörösmarty sem volt kép-
telenség.

Sokféleképen volt megkötvé, sok oldalról volt
körülhatárolva. Családja gondjai s a gazdaság sivár
robotja örölte művész lelkét. És nemcsak a nyelv-
anyag hiányzott. Nem volt igazi mileu, mely irányítsa,

segítse kibontani tehetségét. Az a korlátoltság, mit Berzsenyinél – különösen prózai műveiben és leveleiben – sokszor észreveszünk, innen van. Kölcsey kritikája után felpanaszolja Kazinczynak, hogy a támadást sok helyén még nem is érti. Ezt a nagy művészenit is körülzárta keleten lakó faja fátuma.

Egész igazi valójával nyelve művészetének élt s ezért volt gyógyíthatatlan seb a Kölcsey kritikája. Aki oly nagyszerű iramodással törtet a tökéletesség után, elszenvedheti-é, ha életét elhibázott ugrásnak látja?

Vajjon lesz-é egyetemes értelme valaha annak a kulturának, melynek ennyi nagy tragikus hőse van? Kitörölhet-é a jövő ennyi mártír életet az emberiség elvégzett munkájából?

Forr a világ bús tengere, ó magyar!

1912.

A FALU JEGYZŐJE.

I.

Most írok róla, mikor felújult gyermek könnyeim még friss melegséggel hullanak a regény lapjaira. Nem leszek objektív? Mit jelent ez? Hogy nem fogom követni a céh-filológusok objektivitási clichéjét? Nem fogom gondosan kicirkalmazni, hogy 33,3 percentben a közvéleménynek, 33,3 percentben ellenmondóimnak és ugyanolyan arányban nekem van igazam? És nem fogom megállapítani, hogy ez a nesze neked is keverék igazság az „új”, az egyedüli szalonképes igazság? Pedig talán ez kiadósabb módszer volna. Ha az emberek közé mész, magadra kell hazudnod őket, hogy eltűrjék, hogy egy picikét magad maradhass.

Pedig az igazság a leglírább líra. Az ember-történet markos igazságok kötélhúzása volt: hol egyik, hol másik végére rángatták az emberiséget. És nem igazság-e az, amit pihegőn, áldozatkészen, fájdalmasan érezünk magunkban? Vagy távolabb áll-é az ember a művészet megértésétől, ha mindenki életét magában érzi lüktetni?

Talán 12-14 éve nem olvastam ezt a regényt s most egy kedves betegség újból kezembe adta. És újból éreztem azt, mit – minden eszthetikai erudíció dacára – a legnagyobb művészi hatásnak tartok. Azt a nagy belső ölelést, mellyel magunkhoz szorítjuk az élet minden kitagadottját. A gyermeki meleg eláradást, mellyel a gyermek a megbántott elé dobja magát. És hiszi, hogy felbuzgó akarata, szánalma, fenyegető öklecskéi abszolút védelem és igazság az egész gonosz világ ellen. A szép első java, hogy gyermekké

népnek erre a szomorú eposzára. Mindenünnen Eötvös igazsága kiált felém lázítóan, kétségbeesetten. Ugyanazok a bűnök, ugyanazok a szenvedések. Mit gyógyított ez a hatvan év? Mind itt vannak: a szerencsétlenek és az infámisok. És a szemét, az izléstelenség, minden nyomorúság. Apró ötven percentes gazemberek visszafojtott lélegzetét, fogacsikorgását halod. Ha egy tiszta gondolatot, egy nemes lépést mersz, kis ember-pocséták freccsennek rád egész szemetjűkkel, mérges irigységükkel. A szomorú városi szomorú falvak veszik körül. Itt laknak azok, kik kenyeret tépnek a földből, pálinkát isznak, adót fizetnek és katonát nemzenek. Időnként hozzájuk jönnek honunk apjai és voks-ürgét öntenek ki belőlük pálinkával és hazugsággal... Nem lehetsz-e hálás a művész iránt, ki átzokogtatja rajtad az irgalom, a szeretet, az igazság illúzióit?

II.

Ellene küzdve vagy vele sodorva: kiúszhatatlanul benne vagyunk a világ uralkodó érzés és gondolat áramaiban. Melyik az a világirodalmi áram, mely magával hordja e regényt?

A regényben – és általában Eötvös művészetében – két egymásra következő kor sokszor éles elkülöníthető hatását látom. Az egyik a 18-ik század második felének érzelmes, erkölcsi irányú költészete, a másik a 19-ik század első felének lázadó, demokratikus romanticizmusa.

Az első hatás alatt a Richardsonok, Goldsmithek sok sírású becsületes regényeire gondolok. A regény már ezeknél is a belső világ regénye. Szerény előkészítője a későbbi romantikus felfogásnak. Szerény, mert a belső világ, az egyén még csak mint menedék és vigasztalás szerepel, nem mint a társadalmat forradalmi úton javító princípium, Az egyén meghajlik a hagyományos erkölcsi és vallásos elvek előtt, sőt a

keresztény világnézetet éli diadalmassá. Bármily bonyolult legyen is a cselekvény, a legfontosabb események azok az érzések és morális reflexiók, miket az élet kivált az egyénben. Erényes hőseik oly mohón erényesek s oly fáradhatatlan erkölcsi reflexiókkal kísérik szenvedéseiket, hogy az ember gyanúba fogja őket: nem volnának-e ezek boldogtalanok, ha kevesebbet szenvednének s erényük nem volna annyszor próbára téve? Voltaképen nőies, negatív lelkek ezek. Szükségük van a világ bűneinek sötét háttérére, hogy halvány valójuk valóvá látszódjék. És mégis: ezek a síró, tűrő lelkek az akkor kezdődő nagy társadalmi forradalom első étapejai. Ezekben történik belső megalapozása annak az elvnek, mely az egyént teszi a társadalom megváltó princípiumává.

És valóban Igen sokszor Fielding, Richardson, Goldsmith alakjai merülnek fel a regény olvasásakor. Swiftet Eötvös semmilyen tulajdonsága fel nem idézheti s csakis véletlen ötlet hozhatta nevét Péterfy penájára alá. Swift és Eötvös oly teljes különféleségek, hogy még az ellentét sem asszociálhatja egybe őket. Minden összevetés csak a tagadó megállapítások meddőségét leltározna. Az öreg wakefieldi lelkész az, kinek sorsa Tengelyi sorsával, jelleme Vándory jellemével igen sok rokon vonást mutat. Az apró női hibák közt is jóságos Erzsébetnek pedig édes testvére a wakefieldi lelkész felesége. Vagy nem rokona-e Vándory Fielding Abraham Adam jenek (*The adventures of Joseph Andrews*) Vilmának csak a körülmények hiányznak, hogy Pamela vagy Clarissa legyen és Ákos nem igen engedne lelki nemességben Grandissonnak.*

A másik hatás Eötvös korának forradalmi ro-
oianticizmusa. Az egyén abszolút mértéke lesz az

* Nehogy félreértse valaki: nem Goldsmith vagy Fielhatását látom Eötvös regényében. Eötvös regénye részben beletartozik abba az irodalmi áramlatba melyet e regények megindítottak.

igazságnak. Descartes destruktív mondata végső következményében így alakul ki: így *érezem*, így igaz. A kalandos és rabló-regények társadalmi jelentőségüvé nemesülnek, A bűnt az egyént ölö társadalom tragikumának tüntetik fel. Renzo (Manzoni); Caleb William (Godwin), Rob Roy (Scott) etc., sőt Vulpius Rinaldója is előkészítő alakok ahhoz a romantikus típushoz, mely először talán legjellemzőbben – Moor Károlyt sem felejtve – Kleist Henrik Michael Kohlhaasában lép az irodalomba. Az egyén minden esz-közzel érvényesíti szubjektív igazságát a társadalommal szemben. Mert nem a tett, hanem a tett alapjául szolgáló egyéni érzés adja meg az erkölcsi értéket. Az egyénnek minden áron szabadulni kell a társadalom fertelméből. És az is megváltás, ha a. bűn árán szabadul. Innen a nemes lelkű zsványok hosszú sorozata. Ezt az irányt tetőzi be a 19. század nagyszerű eposza: Les Misérables,

Ugyanazon évben, melyben a német: Willkommen hangzatos című regényében (Weisse Sklaven, Die Leiden des Volkes) szavalja a nép bajait, jelenik meg a magyar nép regénye, A bűn itt is a vétkes társadalom tragikuma. A romantikus lázongás leginkább a folyton kiharapó szatírában érzik. Romantikus típus Viola és különösen Zsuzsi, ki megmarcangolt szívét rettentő átkokban veri a társadalom szemébe, Macskaházy, Nyúzó, Rétyné etc. a bűnös társadalom romantikus valóságai.

És e két elem összevetésénél érdekes megállapítani: Eötvös nem születés, nem vérszerunt romantikus. Igazi énje szerint a 18. század érzelmes „szép lelkei” közé tartozik, A romanticizmus benne a felgyűlő elkeseredés, az igazság haragja. De nem a látásnak, az érzésnek, a képzeletnek született formája,

A romantikusoknál a regényt teljesen az író szubjektivitása teremti meg. Az apró valóságoknak epikai nagyságot ad az abszolútat kereső egyén lázas látása. Az író úgy keresi a problémák megoldását, hogy óriássá nagyítja magában az embervilágot, A

szereplők, az események túlterjednek önmagukon s az egész emberélet nagy kérdései hallszanak ki belőlük, Nagy vonásokkal felrajzolt lehetetlenségek ezek, melyek mégis az élet esszenciáját fejezik ki. Eötvösnél – mint 18. századi társainál – mindig gondosan megőriztetik a párhuzam, az érzés vagy reflexió és a valóság adatai között. Az egészből kiárad az általános tanulság, de a szereplők megmaradnak szerény kis önmaguknak, soha sem Prométheuszok. Nincs meg bennök a mindent magában foglaló szimbólum tragikus ereje. De egyszersmind valószerűebbek is.

Nem a képzelet hiányzik Eötvösben, Meglátjuk, hogy Eötvös gyöker-tehetsége éppen a képzeletnek egy bizonyos faja. A lelki forma, a temperamentum az, mely Eötvösnél nem romantikus, A 18. század második felének félénk szubjektivitása az Övé, mely habozva áll meg a tett előtt s csak érzéseiben, reflexióiban mer igazán élni. Innen van, hogy ez a regény – Eötvösnek legmerészebb tette – minden romboló satírja, forradalmi kiszólásai dacára – nem forradalmi munka. Felveti a nép szenvedésének sötét problémáját és mi a megoldás? A főbűnösök meghalnak, a fő-jók összeházasodnak s majd holnap is megleszünk valahogy. Mint a melodramát befejező házasságoknál, szinte elfelejtjük, hogy a függöny legördülése után is kell haragudni valamire, ami nem múlik el a darabbal. Az egyén Eötvösnél még nem izmosult az új megváltás szimbólumává. Viola csak áldozat, de nem tragikus hős, figyelmeztető és nem megváltó példa. És ez a nagy különbség közte és Jean Valjean között. Eötvös – minden helyzet-romanticizmusa dacára – a Saint-Preux-k és Wertherek közé tartozik, kik nagyon sokat éreznek és elmélkednek és – talán éppen ezért – a tett még fájdalom és kétség számukra. Hiányzik belőlük a romantikus éngőgös abszolút hite.

III.

Valók, életszerűek-é a regény alakjai? És ha élnek, honnan veszik ezt az életet?

Valószínű, hogyha a pszichológiai iskola valamelyik híve szemlét tartana ezek felett az alakok felett, sokszor fejcsóválásra kényszerülne. – Túlzás, karikatúra, groteszk, lehetetlenség – hangzanék fel sokszor ajakán. És középiskolai gyáriparunk valamely sikerült zsengéje – éppen azzal a mosollyal, mellyel egy idő óta Jókait szokták levéleményezni – így berregne mutatóváltót tanárjából: – A Falu jegyzője rossz regény, mert alakjai képtelenek: Vilma például egészen angyal, Rétyné egészen ördög, már pedig az életben etc. –

Nincs kellemetlenebb valami, mint az a művészi eljárási mód, mellyel utóbbi időben a regény értékét tisztán a lélektani kritériumon keresztül határozzák meg. Kis, soha nem élt filológusok futnak a nagy alkotásokhoz s apró lélektani collstockjukkal felmérlik a mű valóságát. Olyan jó honcsok az ilyen „szempont”, rá lehet kuporodni s ítélni onnan eleveneket és holtakat. Az ilyen szempont a faláb, minek segítségével a filológus en détails kritikussá kunkorodik fel. Átélted-é az ember-élet sokféleségét? Átsejtetted-é valaha az élet rettentő mitológiáját, hogy ki mered mondani a lehetetlen szót?

Valóban, sem a regény eredete, sem e műfaj története nem jogosítanak fel arra, hogy tisztán lélektani tanulmánnyá szegényítsük a regényt, A lovag, pásztor és polgári regény – a regénnyé lett eposz e három formája – mindenképp előtt *érdekes mesével* akart beszélni az *érzelemhez* és a képzelethez. Érdekes, hogy a 15-ik és 16-ik századnak eme regényformái fantasztikusabbak, képtelenebbek, mint a virágkor eposzai. A nagy eposzok relatív realizmusa onnan van, hogy e kor harcos arisztokratái élték az eposz életét. A regények már a szalonokba finomult főurak vagy a városi polgárok számára írtak. A világot nem ismerő,

helyhez kötött, szűk körben élő emberek a regényben sétáltak meg a világot. A mese rendkívüli bonyodalma vitte őket keresztül az élet sokféleségén. A regény az örök gyermeket táplálta az emberben: ki lelkesedik és borzong, kinek könnyekre és heroizmusra van szüksége. Kívánt ám az olvasó valami valószínűséget a regénytől. De nem a megtörténő világ valóságát, hanem azt, ami bennem és benned van: az irgalom, az igazság, az emberszeretet fatálisán szükséges valóságát.

A regény a 17-ik és 18-ik században – mind több és nagyobb kivétellel – megmarad mindenké előtt *mesének*. És fokozatosan tökéletesedő pszichológiája csak fokozza a mese életszerűségét. Még az olyan regényt is, mint a *Princesse de Clève* – hol a mese jelentéktelen a lelki fejlődés mellett – semmi esetre sem nevezhetjük a mai értelemben lélektani regénynek. Ez a regény annyira átélt élet és annyira belesodor ebbe az életbe, hogy egy percre sem merül fel az a bántó, művészietlen tudat, hogy „tanulmányt” olvasunk,

A 19-ik század Obermannjai, Adolphejai (az úgynevezett roman personnel) kezdik a regényt tisztán lelki analízissé tenni. Kezdődnek azok a hosszadalmas vivisectiók, melyeknél igen sokszor kérdezni lehet: költészet, művészet-e ez? A regény első sorában fellép egy úr s nekem tudnom kell, hogy a regény utolsó soráig kérlelhetetlenül analizálni fogja magát. A világ eseményei csak alkalmak az önelemzés folytonosságára. Nem szeret, nem akar, nem tesz, egyszerűen: nem él, hanem kísérletez önmagával. És tudjuk, hogyha ilyen befelénzésbe, önanalizálásba bódulunk, mennyire eseményé nővi ki magát minden vércsepp mozgása, minden homályos képzet élönkbe lebbenése. És hogy ebben a folytonos magára-figyelésben – éppen mert apriori szándékos kísérlet – mennyire hazuggá tesszük önmagunk világát. Mert megfigyelt énünk már nem igazi énünk. A Fieldingek, Richardsonok becsületes mesterember-regényei mennyivel inkább művészet. Becsületes szándékaikon ke-

resztül azt adják, mit az élet szemükbe rémített, mitől megijedtek vagy sírtak. Vagy azt, amivel megindítani akartak. Pedig a Sénancouroknál, Constantoknál hatalmas intelligencia és tényleges átélés még ellensúlyozza az analízis művésziatlenségét,

A „psychológiai regény”, a regény, mint tisztán lélektani tanulmány, ez az irodalmi monstrum a Renan-Taïne tudástól részeg korának az idéetlenje. Annak a kornak, mely azt hitte, hogy a világnak az a célja, hogy öntudattá legyen (L. Renan: *l’Avenir de la science*). Első feladattá lesz a lélek tanulmányozása, mely minden tett forrása, hol a világ tudattá lesz. A regény is alkalmazott lélektan lesz Taïne kedves filozopterének, Bourgetnek a kezében.

Bourget – koncentráljuk megvetésünk egy szóba – megcsinálta a regény filológiáját. A művészet doktori értekezés lett. Úgy gyűjtjük a lelki tényeket, mint a bogarakat. Mikor van annyi, hogy egy 400 oldalas könyvre elég, regénnyé szortírozzuk őket. Micsoda homunculusokat látsz magad előtt vánszorogni, hogy rajtok büzlik a Bourget lombikjának a szaga. Élet, művészet: sehol. Öltözet, fiziomia, tanulság, jóakarát, probléma, megoldás.

És ne hidd azt, hogy az az úr vagy asszonyság, aki a regény első lapján eléd bukkan, anyaszülte élő lény, ki nyom 60 vagy 70-kilót és ember elmondhatatlanul sokfélekép. Nem: az egy lelki probléma, mely azért született, hogy 400 oldalon át analizálják s akkor megoldják. És a megoldás holt-bizonyosra be fog következni, Mert ezekben a megoldásokban a Sherlock Holmes-féle kalandok naiv svindlije van. A probléma és a megoldás egyszerre születnek az író fejében s az út a kettő között azután komponáltatik. Nem a közbeeső események hozzák létre az eredményt. Kiálthat az élet bármit, az eredmény szüli az előzményeket. Ez a tiszta „psychológia” valami teljesen életelen ember-geometria. Tessék elolvasni Anatole France: *Histoire comique* (nem igazi France-féle regény), Zola: *Thérèse Raquin*, Tolstoi: *Feltámadás és*

Hugo: Les Misérables c. regényét. Mind a négyben van egy azonos jelenet: X átgyötrődik egy éjszakát a lelkiismeretével, E regények között a leglélektanibb a Franceé, a legromantikusabb a Hugóé. És mégis: a többit olvassa az ember, az Hugóét éli, a bőrében érzi. Mert az élet nem pszichológia, mint ahogy az ember nem csontváz, A művészet nem analízissel demonstrálja, hanem suggestióval ráéleti az életet.

És azután az élet nemcsak a lélektani valószínűségek valósága. Hányszor döbrent meg az önmagunkban elénk toppanó meglepetés: hát ez is én vagyok? És vannak végzettszerűen ördögemberek és hősiezen vagy együgyűen, de megronthatatlanul angyali lények, A művészetnek, az egész életnek nincs-é joga visszaadni az élet valószínűtlenségeit is?

Egész regény-kritikánkon uralkodik a lélektani szempontnak ez az elfogultsága. Ez tett még egy olyan széleslátású elmét is, mint Péterfy, igaztalanná Jókai iránt. Ki nem tiszteli Kemény nagy, komoly tehetségét? De regényei csak kísérletek, küzdelmes próbálgatások. És ez a szempont e különböző értékű töredékeket elvakult túlzással emelte a magyar regényírás mástól megközelíthetetlen csúcsára. És minden dicséret, mivel Keménynek áldoztak, egy könyökta-szítás volt Jókai művészete ellen, Lelkünk naiv szerkezete a népmese kútja, hol a róka csak úgy jöhet felszínre, ha a másik vödörben találunk egy áldozatot, így vonatott el a kellő figyelem a Falu jegyzőjétől is; melynél nagyobb esemény nincs a magyar regényirodalomban.

Eötvös is él alakjaiban a művésznek most már alig vitatható jogával: hogy koncentrál, nagyít, abstrahál. Az ő alakjai is általában a jó és rossz képviselőivé különülnek. De a jó és rossz eme dualizmusának éppen mély lélektani alapja ad jogot a művészetben. Mindig mindnyájunkban van nép és gyermek. A népköltészet, a gyermekmese kedvenc alakjainak szájában minden szó aranyá, a gyűlöltekek szájában varangyosbékává lesz. A naiv életet annyira magával

ragadja a mese élete, hogy ő is beáll a szereplők közé. És úgy igyekszik eldönteni a küzdelmet, hogy a szimpatikusra rászert minden jót, elleneire rámozdít minden bűnt. Így elégülhet meg az az irgalmassági szükség és az abszolút igazság szomja, mely többé-kevésbé mindnyájunkban ott lappang. A regény ezt a dualisztikus küzdelmet különben is az eposztól örökölte. És éppen e küzdelem művészi átélésében van az irodalom óriási érdeme az ember emberré nevelésében. Majdnem mindnyájunkban, kik szerényen csemcsegtük a mindennapi életet, kiknek minden perce kiegyezés: van egy bújva élő felsőbb énünk, mely intranszigenstül nemes, hősiesen szánakozó, megvesztegethetlenül igazságos. Ezt a nemesebb ént élhetjük meg az elkülönített jó és rossz harcában. Az élet vegegyessége kétségekkel bénítja tettünket: itt az abszolút igazság hitével állhatunk csatasorba. Ez a felfogás a legmélyebb valóság: a naiv ember-lélek nélkülözhetetlen ös valósága.

És minden egyszerűsítés dacára: Eötvös alakjaiban igen sok a realizmus. Mert Eötvös gyökértehetsége: a minden jóságot megélő, minden szenvedéssel együtt rezonáló szimpatikus képzelet. Az a képzelet, melynek megindító, kialakító ereje: a szánalom. Melylyel magunkra éljük az összes szimptomák pontosságával szeretetteink betegségét és elszenvedjük a szenvedők egész életét. Innen van az, hogy Eötvös sokkal részletesebb, valóbb rajzát adja azoknak, akik jók és szenvednek, mint azoknak, akik uralkodnak és gonoszok. Ezért van, hogy Tengelyi, Erzsébet, Ákos apró jellemvonásaikkal ismerősekre emlékeztető egyének. Még Viola sem az elvont népszenvedés. Réty pedig – a regénynek talán legsikerültebb alakja – egy mindenütt feltalálható, igazi magyar társadalmi alak. Igen közel áll hozzá Kislaky. Míg a Macskaházyk, a Nyúzok, Réthyne etc. csak sötét ábrák, fekete silhouettek. Belső részleteik rajzát nem látjuk, csak külső mozgásaik bántanak szomorú-nevetséges karikatúrá-

ban. Mert ez a nemes szívű művész az ördögöt csak meglátni tudta, nem megélni.

Ennek a szimpatikus képzeletnek köszönhetjük a regény részletező realizmusát. Ha valaha megírják a magyar irodalmi realizmus történetét, ez a regény lesz az első nagy stáció. Ezért a szimpatikus képzeletért, mely a művészetet egy magasabb szociális életté teszi, példa és áldás ez a regény a magyar életben.

IV.

De nem merénylet-e a művészet ellen: szociális érdemről és tendenciáról beszélni? Nem fogjuk-e felzúdítni a l'art pour l'art híveit? Akaratlanul élénkbe tűnik a Nyugat egyik régebbi számából ez a két mondat: „Zola legkevesebbé volt művész a Travailban. Az iránymű nem művészet.”

Ezt a két mondatot Babits Mihály írta. Mint Babits egyéni művészi meggyőződése, feltétlenül tisztelendő. De mint általános axióma, nagy veszélyt rejt magában – éppen a művészet ellen.

A legnagyobb durvaságnak, értelmetlenségnek tartanám, ha valaki azért szavalna Babits ellen, mert költészetéből nem zúg ki korunk forrongása. Barbárság volna őt a fórumra küldeni, ő a Szép szelíd szerzetese, kinek olvasásánál annyiszor eszembe jut a kedves mondat: *cella continua dulcescit*. Ritmusai sokszor úgy cirógatnak, mint a középkori kódexek miniatűrjeinek imádságos színei. Távol az élettől egy nagy hit, nagy szeretet csendes kibomlása művészetté.

Es viszont: az irodalomtól a legtávolabbnak – az undorodásig távolesőnek tartom azt: mikor a nap égető kérdéseit szőröstől-bőröstől ódává, drámává viégeckedik. Azok a darabok, melyek azzal fogják meg a nézőket, hogy sok köztük a tisztviselő, kinek váltója van vagy a jó magyar, ki gyűlöli a közös hadsereget (így lehetne dramatizálni az önálló vámterületet, a drágasági pótlékot etc.) teljesen az irodal-

mon és minden művészetén kívül állanak. Vásári cikkek: mint a hagyma és az alkohol.

És mégis – axióma axióma ellen – az irodalom talán legnagyobb alkotásaiban mind iránymű. A művészet, a maga egészében szociális funkció. Felesleges is megnyitni a nevek zsilipjét: Vergilius, Dante, Cervantes, Rabelais, Rousseau, Hugo, Ibsen etc. És ki tudja, hogy a homéroszi eposzok mennyire irányművek? Zolának minden műve iránymű és talán az Assommoir leginkább az. És kétségtelen, hogy ez Zola borzadalmas művészetének leghatalmasabb alkotása.

Mert a kérdés formulázása alapján van elvéve Babits mondatában. Ott, hol a tendenciát tesszük felelőssé a mű értékeért. Az érték tényezőit egyebekben kell keresnünk.

1. A mű demonstrálása, illusztráció sorozata a tendenciának. Az olvasó mindig külön nézőnek érzi magát és folyton maga előtt látja a tendenciát, mint egy csontvázat, melyen a mese, a mű festett hús, minek hazug mesterkéltége szembe kiált. A mű nem művészet, mert az író nem volt művész vagy a művész nem volt erejénél. Példa: a Bourget regények.

2. A mű mindenekelőtt mint önmagáért való külön élet ragad magával s mint a látott vagy átélt élet felveri bennem a nagy kérdéseket, belém fájdtja az író problémáját. Az átélés nagy irgalmában megváltó szeretetre, gyűlöletre kerget. A mű művészet tendenciájával együtt. Példa: Les Misérables, l'Assommoir, A kísértetek etc. etc.

A két dolog közt a különbség: az első esetben a nem művész író egy értelmi műveletet végez előttem, nem tisztán logikai eszközökkel. Így nem esztétikai, hanem logikai énemhez szól, nem megfelelő eszközökkel. Második esetben az élet mindenféleségének látogatásával, áthatja egész lényem ismeretlen mélységeivel s a legintenzívebb életbe: a művészi együttélésbe sodor.

A l'art pour l'art elméletének megvan az irodalmi életben a maga nagy feladata: stílusképzés, mű-

vészi eszközök előkészítése. De feladatát végezve meddő játék lesz. Másodlagos jelenség, mely befejezi vagy megkezdi a nagy irodalmi korokat.

És végtelen kárára volna korunknak, ha most a l'art pour l'art elmélete általánosan uralkodóvá lenne. Ha elterjedne az a betegség, hogy tettere való (irodalmi értelemben is) emberek a „művészet” szóval nyafogják körül magukat. Elzárva az élettől, egy nő nélküli háremben, embert nem visszhangzó ritmusok eunuk táncát lejténék. Minden népnek életbevágó szüksége van arra, hogy irodalmában meglegyen küzdelmeinek, problémáinak folytonossága. Ez hiányzik még nálunk. A magyar irodalomra nagy szociális feladatok várnak,

A művész lelkének a lelke éppen az a szimpatikus képzelet, mely Eötvöst művésszé tette. Igaz: mindekelőtt művésznek kell lenni. De azután nagyon kell szeretni, gyűlölni, akarni. Ha egy igazi művész tele issza magát ezzel a tragikus magyar étellel, lehetetlen, hogy ne jöjjön a megváltás. Mert a megváltás mindenütt az irodalomban kezdődik. Az élet zúrza-vara ott lesz öntudattá.

És teljesen mindegy azután, hogy a Szép milyen eszközzel hajt tettere. Romantikus, naturalisztikus? ..., etc. A nagy-történelmi élet magaslatán mellékessé törpülnek az irányok korlátai. Innen az egész művészet egy nagy szintézis: az egymásba tépő, ölelkező emberiség egy folytonosan ráhulló impresszió záport sir és nevet művésztette. A sírásnak és nevetésnek pedig sokféle módja lehet.

1912.

PETŐFI MŰVÉSZI FEJLŐDÉSE.

I.

Emberek, események csak alkalmak, hogy magadból valamit kivetíts, hogy oly formát és tartalmat adj nekik, melyekben még magadat szeretheted. Legelvontabb, legtestetlenebb gondolatod épp úgy szeretet vagy gyűlölet, mint a szereteted vagy gyűlöleted. Az igazság énünk egy formájának konok szeretete.

Történelmi igazságnak nevezzük azt a közelfogultságot, mely a múltat az illető kor lelki alkatahoz képest legintenzívebb erőforrássá teszi. A középkor ma még sötétség, pusztaság és gyalázat. Ez így van jól, mert ma ilyen történelmi igazságra van szükség. Valamikor – mikor a hit nem lesz többé senki érdeke ellen lehetséges veszedelem – úgy fogunk beszélni róla, mint Periklész koráról. És akkor úgy lesz jó és igaz.

V. Hugo a III. Napoleon uralma alatt a lelkek napja, merész gondolatok és hősi tettek forrása volt. A költészet tovább nem nőhető magaslatát látták benne. A nyolcvanas évek elején új lelki erők törekednek piacot hódítani. A nagy demokratikus harsona közérdeke elvesz, művészete nyomasztó teher. És V.

* A Petőfiről szóló dolgozatok egyik igen általános hibája az, hogy íróik kötelességüknek tartották valami nagy repülő emócióba ülni, mihelyt nevét kiejtik, szóval petőfieskedni. Igen groteszk példákat lehet citálni, de ne bántsunk senkit. Jellemző azonban, hogy még a kiváló Riedl is így kezdi tanulmányát: (Nagy Képes irod. Tört.) Egyszerre csak egy fiatal... Ez a kezdet végtelenül jellemző a Petőfi irodalom nagy részére. Petőfi egyáltalán nem volt a magyar irodalomnak egy: egyszerre csak egy fiatalja, hanem a fejlődés, egy előre kiszámítható logikus láncszeme. Ugyancsak Riedl „véres ködöt” lát a Tigris és Hiéna olvasásakor. Vajjon, ha egy hatodik osztályos tanítványunk adná e darabot olvasásra, mint sajátját, látnánk benne egyebet, mint egy romantikus gyermek kedves csacsiságait?

Hugót üresnek, szószátyárnak, közönséges bombásztgyártónak hurcolja meg az új generáció. Mert ez volt az érvényesülni akaró fiatalok kegyetlen igazsága. Az igazság a törtető ember-vadkan agyara.

Ez magyarázza meg azt, hogy egyes költő – korok és kritikusok szerint – más-más képre formáltak. Kedves komikum: az objektívrá vasalt mondatokban érezni a lihegő lírát, mely magaképére akarja faragni bálványait, hogy misztikus érzései magaslatában is önmagát imádhassa. Az erős egyéni élet önmagához való izmos, egészséges, teremtő szeretete ez.

Idetartozik az a jelenség is, mely a Petőfi és Arany összevetésénél kielezi a költő és a művész közötti különbséget, oly tartalmat adva ezeknek a szakvagnak, hogy mindenki magát szerethesse bennök. Lelkünk e csodálatos magunkhoz hasonító ereje tette azt, hogy Petőfi, aki sokak előtt legfennebb „csak költő”, korlátolt burzsoá, Arany pedig „aki művész” l’art pour l’artos arisztokrata lett.

Azok a sorok, melyekben utóbb ez a különbség – oly csábítólag és finoman – levezettetett, egy elvonult, finom l’art pour l’artos lélek természetszerű lírája voltak. De a követőknél – akik ha már nem a kezdeményezésben, legalább a túlzásban kívánnak külön hangot adni – ez a megkülönböztetés igen veszélyes és bizarr eredményekre vezethet. Szóbeszédben és írásban már volt alkalmam tapasztalni az új csapásra rohanók ferdeségeit.

Megvallom – bármily veszélynek is tegyem ki intelligenciám megítéltetését: – szerintem Petőfit burzsoának keresztelni, Aranynál pedig a l’art pour l’art-ot csak fel is említeni e két költő valóságával a legkiáltóbban ellenkező dolog.

Sokan észrevehették, hogy a kritikában bizonyos beállítások néha kedvelt divattá lesznek, mely akaratlanul is megfogja az embert. Így pl. az utóbbi magyar kritikában szeretik az írókat „az utolsó magyar nagyúrnak”, „az utolsó bohémnek”, vagy „finom, arisztokrata léleknek” minősíteni, A francia kritikában –

még nem is olyan rég – szintén kedvenc téma volt az írókat burzsoává leplezni le. A példát rá Faguet (Voltaire-ról) és Brunetière (Hugóról!) adták. Most, a legújabb börfolyam szerint Voltaire kezd arisztokrátává lenni s Hugóról is csak lefényesítik a burzsoaságot.

Mit jelent burzsoá lenni? Azt, hogy az ember gondolataiban, morális felfogásában megegyezik az emberek átlagával? Legyen. De akkor a költők nagy része – s ezek között a legnagyobbak – burzsoá volt.

És akkor bizony az öreg Arany burzsoá társa lesz Petőfinek. Tessék megvizsgálni Arany és Petőfi felfogását a vallásról, családról, hazáról – e burzsoá szentháromságról – vagy az egyén helyéről és feladatáról, különbséget aligha fogunk találni. Azt hiszem: mindkettő kifejezője egy azonos psychének: a 19-ik század romantikus, demokratikus, szabadelvű lelkének (erről később lesz szó). Mindkettő egészséges lelke irtózik attól, ami különössé akarja raffinálni magát, ami kiszakad a közös életből, úgy hogy önmagát betegszi önmaga céljává. Mindkettő első sorban szociális feladatnak tekinti a költészetet.

Nagyon valószínű azonban, hogy nem a gondolati tartalom tesz valakit burzsoává. Azonos világnézettel lehet valaki burzsoá és az ellenkezője. Valószínű, hogy a nem burzsoát (ez nem mindig zseni vagy arisztokrata) érzékleteinek sajátossága s érzelmeinek intenzitása különbözteti meg az átlagembertől: a burzsoától.

Az átlagemberek azonos érzékeiben azonos impressziók körülbelül azonos lelki folyamatokat idéznek elő. Nagyjában egyformán hallják, látják a valóságot. A különböző nemcsak abban különbözik, hogy érzékszervei több izgalomnak vannak nyitva, hanem hogy a benyomás – bizonyos titkos rokonságoknál fogva – rögtön egyesül régi emlékenyomásokkal s ezért egészen sajátosan fogja fel az érzékelt tárgyat, sokszor anélkül, hogy tudná, hogy ebben az észrevévésben nemcsak érzéke érzékel, hanem egész énje

emlékszik. Ez a lelki folyamat termi a primitív nép anyagi mítoszát, ez teszi oly érdekessé az épülő gyermek nyelvét és ez általában a nyelv egyik újító ereje. A későbbiekben meglátjuk, meglehet-e tagadni e sajátóságot Petőfitől.

A második különbség a burzsoá és nem burzsoá közt az érzelmek széles határok közt való hullámozása. Az átlagember az ötven percent embere. Éppen mert a valóságot a többség valóságának látja, az e képzeteket kísérő érzelmek is oly mérvűek, hogy e többségben meg lehessen élni velük. A különbözónél, kinek már érzéleteiben is a legkülönbözőbb megfelelések, vonatkozások vannak, nemcsak gazdagabb az érzelmi skála, hanem rendkívül intenzitású is. A világ minden szabadelvű burzsoája szerette – néha élete feláldozásával – a szabadságot. De úgy, hogy az megszabja látását, képzelete formáját, áthassa minden képzetét, belebeszéljen minden ösztönébe: így Petőfi szerette a szabadságot,

Úgy hiszem tehát, a burzsoá szóval csak akkor operálhatunk Hugónál vagy Petőfinél, ha e szót csodálatosan kitágítjuk, azaz: mássá csináljuk. De vajjon érdemes és tanácsos-e így bánni a szavakkal. Ha van külön szavunk a virágra és a pipára, van-e értelme, eredeti dolog-e ezután pipának nevezni a virágot?

Azután itt van az arisztokrata szó. Az irodalmi arisztokratizmust nem a kritika, hanem a szépirodalom teremtette meg. Többször említettem egyes típusait a Schöne Seeletől egész az Übermenschig (homme supérieur, homme fatal, démon, la tour d'ivoire, l'artiste, le dandy, le décadent, le primitif), A kritika csak jövétté az irodalmat, csak konstataált. Minket érdeklő típusa az arisztokrata „artiste”, úgy ahogy Vigny és Leconte de Lisle nemes póza_a Concourt testvérek affektálásai s a félburzsoá Flaubert káromkodásai alatt kialakult. A „művész” előtt, kiben az élet irodalom-má, az ember művésszé zsugorodott, az átlagember legfeljebb csak megvetett model lehet. Egy lelkiis-

merete van: a művészi, de az egész életén át gyötri. Kezében minden papírka billedoux a hallhatatlansághoz. Ezért tapogatja, szaglássza körül a szavakat, mint a biztosító társaságok orvosa a kölcsönvevőt, súlya, szaga, színe van nála a szavaknak. Sohasem elég bizonyos az eredményben (csak ha más kritizálja), mindig haboz, mindig töröl. És fáj abban, amiben hasonlít.

Egyáltalában nem tartom érdemesnek a szavakért vitatkozni, de vajjon ez a habozó, Hamlet-lelkű „művész”-e az arisztokrata? Vajjon ez az igazi „úri lélek”? Vajjon a húsevő és ragadozó arisztokraták, kik erős szervezettel gyors akaratot és gyors tettet örököltek és fejlesztettek, Hamlet-lelkűek, szkeptikusok voltak-e? Nem az oroszlan és a sas volt mindig az emblémájuk, mely lát, lecsap és talál? Nem éppen abban állott {elsőbbségük, hogy gazdagerejű életük egy intuitív villanásban hozta meg azt az eredményt, amit egy gyenge szervezet talán hónapok alatt töpreng elé? Vajjon nem az elnyomottaknak, a féllőknek, a rabszolgáknak, egyszerűen: a fele¹ ösöknek sajátsága a mérlegelés, a töprengés a megelégtelni nem mérés? Aki ismeri a parasztot, láthatta, milyen jobbra-balra ingást okoz nála a legprimitívebb kérdés s hányszor töpreng a befejezett tény után: de hátha mégis? Vajjon a keresztény vallás folytonos belső töprengésével, nyugtalan magáranézésével nem a felelősök, a szolgák vallása volt? Vajjon a mérés nagy királyai nem úgy teremtettek-e, ahogy a nap süt, a vízesés zuhan. És a túlságos művészielkedés nem volt-e állandóan az erő kiszáradásának, a dekadenciának a jele az irodalomban?

És itt érünk el logikusan a költő és a művész közti különbséghez, a 19. század esztétikai skolasztika e kettéhasított szörszálához. Valószínű, hogy abszolút tévedés – ha így lehet tévedni – e két szót, mint a költői alkotás különböző értékelését használni. Nem, ez a két szó nem vonatkozhatik az eredményre. A mű vagy szép, vagy művészet, vagy nem. Tehát az

alkotás módjára? Kétféle akarat, gondolkodás, emlékezet, képzelet, alkotás van: az egyik a spontán, a másik az irányított. Így pl. néha egyszerre tudatomba ötlik egy akarat és akarok, anélkül, hogy tudnám, miért. Mert azok a folyamatok, melyek ezzé az akarattá lettek, nem tudatomban folytak le s oda csak az eredmény ötlött be. Úgynevezett lelkünk, tudatunk csak szűk horizont önünk nagy sötétségében s ha nem megvilágított körében történik valami, azt hisszük, hogy nem is történt. Hisz mikor előre megérezzük, megsejtünk valamit, az nem más, mint logikus következtetés, mely ott a sötétben folyt le s mivel csak az eredményt látjuk, azt hisszük, hogy csoda vagy isteni kéz dobta belénk. Ilyen a művészi alkotás kétfélesége is. A testlélek magábaszívja a világot hangban, színben, formában stb. Ha ezeket az elemeket tudatosan rendezem egy tudatos cél alá, ezt művészetnek nevezik. (Ilyen egész tudatosság nem is lehet a művészetben.) De vannak rendkívüli szervezetek, kiknek egész testük költészet, kiknek mélyében folytonos benyomás-komplikáció történik és a mű már mint egy csodálatos szintézis úgyszólván egészen készen bukkan a tudatba. És lehet-e mélyebb költészet, mely így az élet legmélyéről jön, midőn az élet úgyszólván önmaga fejlődik így verssé vagy képpé egy szervezeten át. Vajjon ezt a sajátságot meglehet-e tagadni Petőfitől?

És van még egy körülmény, mely a költő és a művész ellentétes szembeállítását még értéktelenebbé teszi. Egészen csak művész vagy tisztán csak költő – e szavak főnnebbi értelmében – nem volt és nem is lehet. Író, kinél az alapidea vagy egyes részletek első kiszökkenését nem az intuíció, nem egy gazdag testlélek adja, legfeljebb csak pompás szó-mesterember lehet. Viszont a költő abban a magárafigyelésben, mely a gyakran ismétlődő lelki folyamatoknál okvetlenül beáll, lassanként rávezetődik, hogy intuíciója eredményei közt értékkülönbségeket tegyen, hogy céltudatosan irányítsa lelki életét, hogy okosan használja énje alapjelenségeit. Valósággal trenirozza

magát. Mennyire látszik ez a tréning Hugónál és látni fogjuk, hogy Petőfi hova tudja fejleszteni eredetileg nem gazdag képzeletét. Hol lehet itt elválasztani a költőt a művésztől?

Megvallom, én nem látom azt a nagy különbséget – mit pláne ellentétte árvereznek – Petőfi és Arany között. És ha az egyezéseket és különbségeket csoportosítom, a temperamentumon kívül igen sok esik az életkor és a körülmények különbözőzésére. Egy 26 éves korában eltűnt gyermekember pályáját csak bizonyos határok közt lehet összehasonlítani egy 65 éves élet eredményeivel.

Megegyeztek abban, hogy mindketten koruk átlagemberének voltak a kifejezői a *zseni intenzitásával*. A byronkodások, a Poe, Bandelaire, Wilde stb. féle zseniális charlatanok hatása alatt még mindig abban az együgyűen vak nézetben vagyunk, hogy a zseninek raffinaáltan különbözőnek, rendkívülien betegnek kell lennie. Perverzitás és bűn az, mitől a burzsoá szem meredni akar. Mert ezt a legendát burzsoábámészkodás és affektáltság teremtette és burzsoaegyügyűség taríja fenn, mely a zsenit az élettől elhatárolni, külön skatulyázni akarja. Pedig a zseni az élet teljessége. Ha minden irodalomból kivesszük azt a 4-6 legnagyobbat, látni fogjuk, hogy mindenik a legáltalánosabban, a legsokféleképen ember. A zseni par excellence, saját maga ellenére is, szervezete általános szimpátiájánál fogva, mely őt zsenivé teszi; mindig demokrata. A zseni az organikusan egy embe-riség kifejező szerve. Ez nem azt jelenti, hogy a zseni nem lehet különc, vagy nem lehetnek arisztokrata modorai, de ezeknek semmi közük a zsenijéhez, ezek magándolgok.

Arany és Petőfi egyaránt robusztusán egészséges művészek. Egészséges a művész akkor, ha lelke egy egységes teremtő szintézis, ha egész hitével, gondolatával, akaratával benne van költői alkotása minden mozzanatában, ha hisz ennek a költészetnek életreható erejében: szóval: ha költészetét épp úgy az élet

megoldásának érzi, mint a hívő a vallását. Az ilyen költészet feltétlenül őszinte, kizár minden pózt, intellektuális dandyskedést. Arany és Petőfi ebben teljesen azonosak voltak.

Beteg a művész, ha ez a lelki egységet adó költői hit nincs meg benne. Ha esztétikai élvezete vagy alkotása betegesen külön fejlődik élete többi folyamaitól. Ezek a zseniális félimpotensek, (Azért igen sok eredményt termelhetnek az irodalomnak.) A kritikai érzék túlfejlődése magára hízta teremtő erejük nagy részét. Formai masochizmussal, gondolati saltomortálékkal igyekeznek hűledezővé taszítani magoktól az emberek nagy részét. Beteg volt pl. Baudelaire, Mallarmé, Nietzsche. Arany és Petőfi a képzeletben elérhető lehető legtávolabbra vannak minden l'art pour l'art-tól, minden dekadenciától. Ha csak nem adunk e szavaknak Önmagukkal ellentétes értelmet.

II.

Petőfi művészi fejlődésének megállapításához természetesen két dolgot kell megkülönböztetni: 1. Mi az egyéni szükségszerűsége: érzékeinek, szervezetének, lelkének meghatározottsága? Mi az az erő benne, amelyért kell költenie, mi a gyökér-tehetsége, mely egész művészetét megszabja? 2. Mennyiben lesznek tudatosak előtte lelki folyamatai, fogja-e azokat tudatos magáranézéssel irányítani, szóval: fejlődik-e művésziileg?

Egyik fő tévedés Petőfi megítélésénél – barát és ellenség részéről egyaránt – éppen az volt, hogy Petőfit túlságosan költői gyorsfűzőnek tekintették, kit a legkisebb impresszió-gyufa versbuzgásra forral. Valóságos reflex mozgássá tették nála a költést. És jó érvül tekintették kéziratait: nem igen javít, az impresszió mintegy közvetlenül, momentán lesz benne verssé.

Eltételek most attól, hogy Petőfi állandóan a tudatos művész célos szorgalmával olvas és figyeli más

költők kezefogását. De mielőtt tényleges fejlődésére rámutatnék, emlékeztetek azokra a sorokra, melyekben a spontán, az intuitív költészetet írtam le. Az a vers, mely ma ötlük a tudatba kész szóköntösben, a test-l élek igen régi, lassú munkája lehet. Lehetnek benne folyamatok, melyeket még a csecsemő éhes bőre szívott magába, új impressziók kiegészítettek, javítottak, míg oly erős művészi egész lett, hogy rászorult a tudatra és a kézre.

Mi Petőfi lelke alapelemeiben, mi érzékeinek meghatározottsága? Mi az, amit érzékei az életszükség és speciális formáltatás ismétlésével kiválasztanak a világból, mit hoznak neki érzékei?

A következők megértésére: A képzelet két fajtáját kényszerülünk megkülönböztetni: az egyik a külső vagy érzéki képzelet (a terminusok mindig kifogásolhatók), a másik a belső értelmi vagy érzelmi képzelet. Az első az a képzelet, mellyel az az ember dolgozott, ki először mondta ki ezeket a kifejezéseket: a hegy lába, medve-szikla (az alakjáért], sötét hang. Ezekben az esetekben az érzéklés pillanatában egyesül az érzékelttel egy emlék impresszió, anélkül, hogy azt tudnók. Ez a képzelet teszi mitológiává a világot, ez teszi rémítővé vagy csiklandóvá a dolgokat a gyermek szemében. Ez mintegy szervi képzelet, bőrünkben, húsunkban, érzékeinkben van.

A másik eset, midőn az érzékelt vagy tudatban levő dolog s a helyébe vagy hozzá képzelt emlékkép között hangulati, értelmi vagy érzelmi rokonság van. Ez a képzelet sokkal inkább tudatunk hatalmában van, irányíthatóbb és fejleszhetőbb.

A két leggazdagabb s művészileg legtermékenyebb érzék a szem és a fül. Mit lát Petőfi?

Ami először megkap versei átvizsgálásánál – hol pedig a leírás remekei vannak – az, hogy Petőfi aránylag igen ritkán figyel a színre s akkor is kevés színt lát (sárga, kék, vörös, bíbor). Állandóan a fény és az árnyék (a fehér és fekete) el lent éle, váltakozó játéka izgatja. Ez van meg száz és száz képben: a

sötét-fényes, fehér-fekete, éj-nap, köd-napfény, felhő-napfény, tavasz-tél, élet-halál váltakozásában látja a világot. A látott színek közül is az arany, a sárga, a bíbor fényé rikoltják magukat, a kék pedig: a távoli sötétkék majdnem sötétséggé némul. Verseinek egy meglepően jelentékeny részében megkapjuk – valamilyen alakban – a fény és árnyék ezen ellentétét.

És milyen formákat lát? Itt meg általában a kicsiny és nagy dolgok ellentéte izgatja, de a körvonalak, a formák részletes meglátására nincs érzéki hajlama. Különösen pályája elején, de később is: a metaforák, képek, hasonlatok túlnyomó része a belső (értemi, érzelmi) képzelet termékei. Hogy érzéki képzelete mennyire szegény, mutatja: költeményeiben igen sokszor fordul elő – csendes, idillikus képekkel ellentétben – hogy szörnyeket lát, szíve rémekkel van tele. Ezeknek a fantomoknak sok borzasztó jelzőjük van, de egy esetben sem rajzolja meg, hogy voltaképpen milyenek látja őket. Jele: hogy hangulat, érzés és nem kép van a lelkében. Másik bizonyossága érzéki képzelete eredeti szegénységének, hogy az ország hegyes vidékeit több ízben bebarangolva: a hegyélet sok színéből és formáiból úgyszólván semmit sem hozott költészetébe.

A hangoknál is az ellentét érzékelésének az alap-törvénye. Voltaképpen a két szélsőség iránt van figyelme: a fájásig erős, vagy a csendbe hajló, megnyugtató hangok iránt. A szelíd hangot igen gyakran, mint csengetyút, ritkábban mint madárdalt, vagy harangot hallja. Ez a szelíden ömlő fény, a jóleső érzés számára. A másik a „zúgás”, „bögés”, „ordítás”, „üvöltés”, a fergeg tragikus sötétségével, szélvész-szel, viharral.

A többi érzékletek vizsgálata édes keveset nyújtana. Bár az illat terén is megkapjuk a virágillat és a sírokból kiömlő „dögleletes” szag ellentétét.

Ez Petőfi érzéki képzelete. Mint igen sok költőnél ez a materiális képzelet igen szegény benne. A

költészet e primitív elemei, mely gyermeknépek és gyermekemberek érzéklését jellemzik, általában hiányzik nála.

Mi is voltaképpen az, ami sajátosan Petőfi? Ami néha még fél-próza soraiban, a legegyszerűbb szavak egymásutánjában is magával ragad? Néha nem tesz egyebet, mint egyszerűen elmondja azt, amit lát vagy érez – minden költői fogás nélkül – és mégis ellenállhatatlanul ráeleti magát idegeinkre. Petőfi gyökértehetségét, lelki élete alapjelenségét egy csodálatos lelki dinamizmusban látom. Érzései természetétől fogva oly óriási intenzitással bírnak, hogy a legegyszerűbb szót is irradiálják és éppen intenzitásuknál fogva mindig megtalálják az adequat ritmust, dalmot.

Nagyon pontatlan s lényegét bántó kifejezésnek tartom, mikor azt mondják, hogy Petőfi villámgyorsan reagál minden impresszióra. A tény az, hogy csak bizonyos s aránylag igen korlátolt számú impresszióra reagál. És ezekben a reakciókban is a megnyilatkozás oly törvényszerűleg csak Petőfi, hogy alig lehet reakciónak nevezni őket, oly kevés bennök a ható tárgy akciója. Egy kis túlzással lehelne mondani: Petőfibe nem kívülről jön a költészet, a benyomások nála önmagukban egyentelen alkalmak, hogy folytonosan ex«panzióra törekvő életenergiájában kifelé folytathassa magát. Egy csodálatos rádium-ember, kinek folyton a legintenzívebb kisugárzásra van szüksége, hogy túlsók életének feleslegétől megszabaduljon.

Tényleg: összes lelki életének ez a folytonos intenzív expanzió-szükség adja meg magyarázatát. Ebben a folytonos érzelmi kisugárzásban a közönbös dolgokat nem érzékeli, és minden közönbös előtte, ami határozottan nem segíti, vagy nem gátolja ezt a kisugárzást. Erre az alapellentétre van építve dualisztikus lelkének egész ellentétes gépezete. Az alap, a típusellentét: a szabadság és kényszer, korlátozottság.

Petőfinél ez a szabadsági szenvedély nem politikai ráneveltség, nem a korból vagy a könyvekből be-

szívott szenvedély, nem költői hivatás: ez az ellentét test-leikének organikus, alapmegnyilatkozása, melyet még érzékeiben is hatni látunk. Mintha a nép misztikus kiválasztás folytán teremté volna éppen a kellő pillanatban legfőbb vágyának ezt a hatalmas orgánumát. A fény és a sötétség, a sík és a hegyvidék, a tavasz és a tél stb. az összes Petőfi-féle ellentétek azt jelentik, hogy korlátlanul terjenghet, vagy pedig határolva érzi-e magát. Ez adja meg ellentétes költészete teljes magyarázatát: csakis a szélsőséges érzésekben érezheti magát korlátlanul Petőfinék. Ez határozza meg képzeletét is.

Mert Petőfi képzelete majdnem teljesen belső, rendszeren az ellentét formájában nyilatkozik s közeli vagy távolabbi vonatkozásban van a szabadság vagy korlátozottság érzésével. Ennél az embernél minden belülről jön. Képzelete általában érzelmi, még pedig igen gyakran etnikai. Azok a művészi képek – melyek később tropikussá fejlődő nyelvében oly gazdagon fordulnak elő, legtöbnyire nem érzéki látáson, hanem érzés-rokonságokon alapulnak. Nem a látás közelíti képzeletében egymásmellé a tárgyakat, hanem a beléjük érzett érzelmi és morális korrespondencia. És képzelete mélyén majdnem mindig megkapjuk a speciálisan Petőfi ellentéteket: a szegény-gazdag, szolga-zsarnok, szabad-rabszolga, hős-gyáva, mártir-hóhér, koldus-király stb. stb. A külvilágban úgy szólva csak két irányban lát dolgokat: amelyik irányban nekizuhoghat valami akadálnak, – és amelyik irányban végtelenre kiterjedhet. Nagyobb lírikusok voltak a földön, de abszolútabb lírai élet el nem képzelhető.

III.

Milyen a kezdet költészete egy ilyen lelki alkatnál. Egy folytonosan irradiáló érzelmi erő, mely képtelen még türelmes szemlélődésben barátkozni a dolgokkal és még nem néz magára, hogy megszínesejék,

gazdagodjék: könnyen a banalitásba eshetik. Folytonosan hullámzó szerető és gyűlölő hangulatában – nem ismerve még a művészi kifejezés gazdag lehetőségeit – magáévá teszi azokat a szavakat és képeket, melyekben a köznyelv mintegy leraktározva, koncentrálna érzi legfőbb alapérzéseit. Így a csillag, virág, tavasz, ős, hajnal, alkony, felhő, napsugár, remény, való stb. szavak hemzsegnék verseiben. Költészete voltaképpen abban áll, hogy fiatal élete tárgyaltanul, de nagy intenzitással éli az emberi lélek örökös közhelyeit. És ebben a fejlődésben egy szerencsés állomás nála a népköltészet. Tényleg – nem ismerve még a művészi nyelv titkait – nem legalkalmasabb volt-e kiterjednie azokban az érzésekben, dallamokban és azokkal a nyelvi eszközökkel, melyeket élete levegőjében magába szívott s melyekre demokratikus hajlamai is ráhangolták. Ennek a nagy kifelé vágyó erőnek a legkisebb ellenállási útja, művészi fejlődésének természetszerűen első pályája a népköltészet volt. Ez így lett volna akkor is, ha nem tudta volna a demokrata tudatosságával megokolni.

De a népköltészet nemcsak fejlesztő, utakat nyitó, eszközöket mutató valami, hanem nagy veszedelem is. A népköltészetben – természetszerűleg – egy pár igen egyszerű érzés nyilatkozik meg, költői eszközei aránylag csekély számúak, nyelve természetesen korlátolt. A népköltészet, mely az első nagy primitív érzések jelentkezésénél őszinte kiáradás, a megnyilatkozás természetes útja volt – könnyen válhatik sablonná, népszerű érzések vulgáris pózává, kedvenc motívumok szakajtos megrímelésévé. Egyszóval: a művész, ki ihlete első perceiben Petőfi volt, könnyen zülhetik Dankó Pistává, Póságá. Fráter Lóránddá. hogy tiszteltebb neveket ne említsek. Egy művész vagy nemzet lírai fejlődésében a tisztán népies irány csak átmeneti, megújító, aránylag igen kurta korszak lehet – éppen eszközei, érzelmei aránylagos szegénységéért. Mert borzalom, ha a népköltészet gyáripar lesz kész recepttel: eltört hegedű, falu két gyöngye, az anya

sírja, az elárverezett ökör, porba tiport párta, levél mely egy katonától jön, ki halott már Boszniában (ez az okkupáció leggyalázatosabb eredménye) és más undokságok,

Petőfit zsenije két irányban őrizte meg ettől az. elsőkélyesüléstől. Egyrészt népies költészete fokozatosan nemesül, egyénül, úgy, hogy sokszor már csak a dallammal, vagy az érzések általános szuggerálásával emlékeztet a népdalra. És azután mindinkább elfejlődik a népköltészettől és új művészetet teremt magának.

Az elsőt – mivel sokat tárgyalt népies költészetével lehetőleg keveset akarok foglalkozni – könnyen nyomon lehet követni és csak egy pár esetre akarok rámutatni, így pld, az 1844-ben írt Furdik a holdvilág kezdetű szomorú románc témájában, nyelvében, ritmusában népies. De a két utolsó sor művészi befejezetlensége – mely végtelenül hagyja tovább rezegni bennünk a hangulatot – teljesen Petőfi-művészet. Ezt a művészi fogást másszerű költeményeiben is többször fogja alkalmazni, Azt hiszem, hogy sokan e befejezetlenség esztétikai hatását igen durván fejtették meg. Hatása szerintük abban áll, hogy a továbbépítést az élvezőre bizza s így ez is részt vévén az alkotásban, jól érzi magát. Egész bizonyos, hogy ezt a magyarázatot először paedagógus találta ki. Vajjon a jelen esetben az esik olyan jól, hogy az – áll az akasztófa – után eltudom képzelni a rabot, a taligát, a bírót, hóhért stb. Ellenkezőleg! Semmit sem képzelek, semmit sem látok, hanem a dal fájó alaphangulata rezeg bennem tovább s ez a tárgyaltan szomorúság esik jól, mint egy jelentés nélküli színfolt, egy elmosódó forma, mint minden, ami sejtelmes, mert csak hangulat és nem képzet is,

A népdalnak ilyen sajátágosan egyéni és művészi kihasználása a Hegyen ülök, búsan nézek le róla kezdetű dal. Sokszorozhatnám a példákat, de csak a Te vagy, te vagy barna kis lány kezdetű dalt emelem ki,

mint a legcsodálatosabb fúzióját az egyéni művészetnek és a népköltészetnek.

Mielőtt másik fejlődése nyomait követném, egy igen érdekes – mert igen általános – jelenséget kell megemlítenem. Ha X egyszer kimond egy mondatot, az egy mondat, semmi más, elmúlik. De ha ő is sokat ismétli és mások is sokan ismétlik: az a mondat hatalom, igazság. Úgy, hogy az igazságot úgy is lehetne lényegében definiálni: az igazság bizonyos szavak állandó kapcsolata. Kimondották, hogy Petőfi legszebb verse a Szeptember végén – később más ilyen hatalom-mondatot is látunk Petőfire vonatkozólag – és ezt annyit mondták, hogy kényelmes omnibusz lett, melybe minden Petőfifelé ragadó esztéta helyet talál. Igaz, hogy ennek a költeménynek oly érzelmi nimbusza van, mellyel még Petőfi költeményei sem igen dicsekedhetnek (előre érzett halál, megsejtett sors, szerelmi csalódás). De kérdés, vajjon okos és lehetséges dolog-e, így egy verset „legszebbé” pecézni ki? És végtelenül ártalmasnak találom Petőfi művészetére, hogy egy oly verset pupuzálnak költészete koronájává, mely végeredményben sem tárgyával, sem közönségesen szentimentális harmadik szakával nem méltó arra, hogy mutatója legyen művészetének.

Különben is igaztalan és bántó Petőfi művészetét egy költeménybe zárni, mikor lépten-nyomon – néha egy-két sorban, néha egész költeményben – meglepő művészi eredményekkel találkozunk nála. Az örök nagy téma: az elmúlás már 1843-ban, tehát pályája küszöbén egy oly versre ihleti, melyet a magyar líra legszebb dolgai közül nem szabad kifelejteni: a Temetőben-t értem. Petőfi egyik nagy kiválósága – nyelvbe muzsikálni egy hangulatot oly dallammal, mely szavak nélkül is mindent megmondana – már teljes erejében mutatja itt magát. A nyelv művész haladását a Vörösmarty-erejű Mért nem születtem ezer év előtt (1844) mutatja. Fejlődésének azonban egyik legérdekesebb szaka: a Cipruslombok.

Ahogy ezt a nagy életerőt először éri egyéni fáj-

dalom – mert az úgy elképzelt szerelem és fájdalom teljesen reális – megszűnik népies lenni s magateremtett eszközökkel igyekszik kifejezni magát. Egészen befejezett remeket még keveset találunk e gyűjteményben, de olyan képeket és dallamrészeket, melyeket még a magyar líra nem ismert: Hová levél? te, szebb reményeimnek korán kiégett hajnalcsillaga, - Te voltál egyetlen virágom, - A bú, mely most sötét felhő tüze, Lesz nyájas holdvilága, Mely tündökölni száll szelíd emlékezetem Morajtalan tavára. - Függni fog szívemen képed, mint domború Sírodnak ídjáján e hervadt koszorú, - Szeretnék már szeretni újólag (a befejező kép igazi művészi trouvaille) stb. stb. És azután a Ha életemben nem szerettem volna ... kezdetű nyolcsoros kis vers, a zivatar-Petőfi igazán bámulatosan finom művészi sóhajtása.

A Cipruslombokban már általában nem népies, de a népköltészet nevelése még meglehetősen érzik rajta. Ezután azonban az egyénülés mind gyorsabb s a tudatos törekvést a műfordítások is mutatják.

E fejlődés egyes étapejait* a következő költeményekben látom;

1845. A hazáról. – Ha az Isten így szólna hozzám. – Elnémult a fergeteg süvöltő ... – A csárda romjai. – Az őrült.

1846. Ez az év a tudatos költői gyakorlat éve. Azok a felhőfoszlányok, melyek ez év költészetének egy jó részét teszik: költői játék, kísérletezés képekkel, gondolatokkal, érzésekkel. Olyanforma erőrodukciónak, mint amilyen az Orientales voltak a fiatal Hugónál, A teljesen művészi egész ezek között is ritka, de gazdagon vannak sikerült fogások, részletek, melyek későbbi fejlődésében lesznek termékenyek. Az – Itt állok a róna közepén – és a – Szép kedvesem ... – megint azt a Petőfit mutatja, ki a finom árnyalásban,

* Ez a felsorolás a legteljesebb példákra szorítkozik. Ha minden művészi részt felsorolnánk, lírai költészetének egy ötödét kellene lemásolnom.

a sejtetésben, a hangulati perspektíva megteremtésében is oly művész, mint a nagy emóciók képekben való kivetítésében. Képzete fejlesztésére igen érdekes pl. az – Elmém ezen sokat gondolkodik. – Ez év termékei még: Erdélyben. – Egy gondolat bánt engemet. 1847. Dalaim. – Kutyakaparó. – Szomorú éj. – Tisza. – A felhők. – A szél. – Sári néni. – A gólya. – Lennék én folyóvíz ... – Fölszedtem a sátorfám. – Alkony. – Levél Arany Jánoshoz. – Homér és Osszián. – A csillagos ég. – Ősz elején. – Beszél a fákkal a bús őszi szél. – Szeptember végén. – A koldus sírja. – Csendes tenger rónaságán.

1848. Téli esték. – Minek nevezzetek. – A puszta télen. – A ledőlt szobor. – Szülőföldemen. – Kis Kunság. – Élet vagy halál. – Az év végén.

A fejlődésben a fokozat talán mennyiségileg is megvan. Az 1847 és 1848 év látszik a leggazdagabbnak művészi eredményekben.* Az 1849 év csak nagyszerű kiáltásokra vagy káromlásra volt alkalmas. Miben lehet már most összefoglalni e fejlődés eredményeit?

A par excellence művészi teremtő erő: képzete fokozatosan nemesedik, egyénül. A sablonképeket odahagyja s eléri azt, hogy főkiejezés-módja a kép lesz. Érzelmei, gondolatai oly természetesen találják meg az egészen egyéni és mégis mindenki számára találó képet, hogy ezen a téren – nagyítás nélkül – a világ-irodalom legkiválóbbjai közé tartozik. Még eredetileg szegény külső képzetét is művészi víziókra fejleszti, bár domináló mindig belső képzete marad.

A fiatalember, kibe kifelé tóduló énje miatt nem hathattak be a dolgok, megtanul uralkodni magán, sordinot használni, magárafigyelni és ennek két irányban is van eredménye. Eredetileg a szélsőségekre, nagy ellentétekre szabott szervezetét rászoktatja, hogy megérezze a finomabb vagy a mindennapi hangulatok

* Epikai alkotásait is odaszámítva.

költészetét is. Költői fogékonysága, megértése szélesedik. Aztán látni is tanul, habár eredeti meghatározottsága még tájképein is meglátszik. Tájképei nem egy analizáló szem látásainak-megrajzolása. A tájkép nála egy hangulatszintézis: először egészben van meg lelkében s csak a nyelvben törik azokra a dolgokra szét, melyekből leginkább irrádiálni érzi e hangulatot. Tájképei is mintegy belülről jönnek, énjének kivetítései és mindig en gros stílus. Ez a sajátság természetesen csak javára van művészetének.

És végül a formai eredmény. A 19. századon át az egész nyugati költészet főtörekvése az volt, hogy megtörje a sor és a rím zsarnoki kényszereit és értelmi vagy hangulati egységek szerint orkesztrálja a költeményt. Szóval: a monoton, stabilis versszabályok helyébe egy a lelki mozdulásokat folyton követő mobilis verselést teremtsen, Petőfi ezen a téren igazán kezdeményező nálunk. Ezért folytatja sokszor egyik sorból a másikba a mondatot (Byron és Heine pl. igen nagy előszeretettel éltek ezzel a fogással), ha a belső zene úgy kívánja, ezért használ réztányér rímek helyett igen gyakran assonanceot, ahol tompítani kell a ritmust, finomítani a menetet. A magyar költői nyelv zenei tagolására remek példákat adott. (Hányféle ritmusú tud lenni még a hexameterben is: Levél A, Jánoshoz. – Az Egy gondolat bánt engemet – ebből a belső formai szempontból is a legnagyobb műalkotások közé tartozik.)

IV.

És ezen a fejlődésen túl még van egy lépés. Petőfi félbeszakított pályájára a János vitéz, a Tündéralom, Salgó, Bolond Istók, Szécsi Mária, Az apostol teszik fel a koronát.

Petőfit epikai műveiért érte a legtöbb, igazságtalanság. Mert itt is egy hatalommondattal pergett a szajkó közesztétika nyelvén: az epikai költeményeknek ob-

jektívnek kell lenniök, Petőfi epikai alkotásai líraiak, tehát: „rosszak”.

Ezzel az apriori ostobasággal föbeünközzük Byron, Puskin epikáját, Lamartine Iocelynjét és – pl. – Heine Atta Trolija merénylet számba mehet.

Az eddigiek után igen természetes, hogy epikai költészete egy népies mesterművel kezdődik: a János vitézzel (1844),

1846-ban írja a Tündéralom és Salgó darabokat, A Tündéralom – négy-öt sornyi prózai kézrandulást leszámítva – a legcsodálatosabb lírai alkotás. Itt ízléstelenség, életszegénység az analízis. Könyv nélkül tudom ezt a verset és valahányszor egy érezhető lépéssel, valami lelki veszteséggel távolodom a fiatalságtól, ennek a versnek harmatját hullatom az idegeimre. Ha valaha ki akarják ölni a fiatalságot a világból, ezt a verset pusztítsák el elsősorban.

A Salgó egy hatalmas Delacroix kép, oly nyelvvél, mely Vörösmartyt alkotása legszebb perceire emlékeztetheti. És milyen lírai részletekkel!

Az 1847-ben írt Bolond Istók és Szécsi Mária a megértés, a szelíd humor, a teljes emberi szimpátia alkotásai. A kóbor, bohém, viharoslelkű Petőfi meleg, szerető családi képet ad. A jakobinus Petőfi megértő szeretettel énekel meg egy arisztokrata nőt, aki elárulta „a szabadság ügyét”.

Végül az Apostolt írja, melyben lelkének lelkét adja. (Itt is egy esztétikai ostobaság; az apostol lehetetlen alak!) Azt hiszem – megfelelő fordításokban – ez a költemény az, mellyel külföldön a legtöbb dicsőséget szerezhetünk a magyar költészetnek. Az ember-szeretet egyik leghatalmasabb alkotása, a költői szépségek oly káprázatos záporával, hogy a magyar epikában ezen a téren – nem tudom – mit lehetne mellé állítani.

Epikai költészeténél is igen érdemes a formára is ügyelni, Micsoda élő, változó, sokfélekép tagolt zenei instrumentum kezében az alexandrinus. Sohasem válik monotonná, nem lesz gépiessé. De mivel érzi, hogy az

alexandrinus mégis szűk határok közé szorítja a kifejezést, szabadabb formát használ, mely élő köntöse lehet a lelkeknek, az érzéseknek.

Petőfi epikai remekei elé semmit nem lehet tenni a magyar epikában.

V.

A mai fejlett esztétikai dialektika és kifejezési fesztelenség mellett bátran várhatjuk az esztétát, aki ki fogja mutatni, hogy a nap voltaképpen dilettáns a napsütésben és hogy ezen a téren a kénköves gyufa kiválóbb jelenség, mert később jelent meg a fejlődésben. Különösen ha apriori igazsággal megyek neki egy ténynek, akkor bármit bármikor kimutathatok róla, pláne: ha apriori igazságom képtelenség. De azt hiszem, hogy nálunk a legbizarrabb dolgok kimondása is közegészséges dolog. Magyarországon most első szükség, hogy tisztázódjék a helyzet, hogy nyíltan meginduljunk valamilyen irányban, még ha hátrafelé is. Hadd vágjunk egymáshoz és holt nagyjainkhoz bármilyen igazságokat: csak legyen igazságunk, őszinte, öklös, fogas és hasznos emberek vagyunk. A legnagyobb magyar átok: az ötven percent.

Azt a vádat pl., mit Hugo papának minden francia elemista odakiáltott már: hogy „nem tud gondolkozni?” Petőfire is rásajnálkozták. Nem tudom, mit jelent ez a vád. Ha új társadalmi, filozófiai szisztémát várnak a költőtől, akkor még az úgynevezett filozófus költőkben is csalatkoznak. Mert a költő nem költőnek születnék, ha erre születnék. Meglévő gondolatok esztétikai kifejezése a költő dolga.

Ezen a téren Petőfit aligha éri vád. Mint Hugo, mint Arany s mint a 19. század első felének sok ezer költője, az új demokratikus világnézetet igyekezte közlélekké szuggerálni: dogmátlan, bizonytalan tartalmú, kissé pantheisztikus Istenével, a francia forradalom három nagy illúziójával, a politikai, egyházi,

társadalmi, családi önkény gyűlöletével stb. stb. És volt-e teljesebb kifejezése korának?

Azt hiszem különben, hogy van okosabb dolog, mint a Petőfi-felé dobott vádakon megbotráncozni: megteremteni egy határtalanul széleskörű, termékeny Petőfi kultuszt. Nem olyant, mint a mai, a sírja melletti megdöbbentően ízléstelen szobával, azzal a pesti lokalitással, hol ócskaságait őrzik (megvallom, egy darab pántlika épp úgy nem képes megindítani, ha valaha Petőfin volt, mintha a Bágye Juhon kalapján van) s azokkal a szónoklatokkal, melyekben őt Tyrtusznak szokták elszavalni. Nem volna-e helyes az iskolai tanításban sokkal nagyobb helyet adni neki? Nem volna-e helyes, ha egy írói zsűri összeválasztaná legszebb alkotásait s kiadná Magyarország minden nyelvén, lehetőleg ingyen, vagy öt-tíz krajcárért - szép kiállításban. Ha Petőfit a közlélek ható elemévé tudnók tenni, nem jelentené ez annak a Magyarországnak győzelmét . . . ?

1912.

A ROMANTIKUS ADY*

Nagyszerű csodák, prédestinait betegségek, keregett hóbortosságok: ez mind romantikus. A fogalom majdnem határtalanul széleskörű, a hozzátartozó jelenségek végtelenül sokfélék és gyakran – legalább látszólag – ellentétesek. Rajongói egy teljesen új valaminek, új vallásnak, új életnek tekintették. Mintha az ember lelki életének mikéjpe egyszerre megváltozhatott volna. Mintha idegeinkben, vérünkben, húsunkban: történelmileg meghatározott valónkban egyszerre megszűnt volna az a kötöttség, mit a leélt emberi élet nem ismert időktől belénk prédestinait. Pedig talán a lelki élet törvényein nem eshetik lényeges változás. Talán minden új a szellemi életben csak onnan van, hogy bizonyos mindig-levő lelki funkciók új viszonyok közt új tartalmat kapnak.

Akik definíciókban keresték a megismerés summáját, nem boldogultak a romantizizmussal. Definíálhatatlan mint minden, ami élet. Az élet több, mint a logika. A levegő, mint subjectiv valóság többet jelent,

* Ady romantizmusáról nagyobb tanulmányt lehetne írni, kilátszóbb filológiai apparatussal és világirodalmi citátumokkal. Ha valakinek kedve volna rá, bőséges materiával szolgálhatok. De meggyőződésem: minden filozófiai, eszthetikai vagy irodalmi gondolatot, melyet egy mű szuggerál, csak annyira szabad jelezni, amennyire a megértetésre, az olvasó irányítására okvetlenül szükséges. A részleteket az olvasó tapasztalatára kell bízni. – A romantizmus és klasszicizmus elhatárolásában nagyon sokban azonost mondok Joussainnel (Romantisme et religion. Paris-Alcan. 1910). Érdemes elolvasni a romantizmusról újabban megjelent könyvek közül: Kirchner: Philosophie der Romantik, Lasserre: Le romantisme français. Seilliére: Les kystiques du néo-romantisme, Introduction a la philosophie de l'imérialisme es: Le mal romantique.

mint vegyi elemeinek összességét. Levertséget, vagy felfrissülést: folytonosan más hangulatba változó életet. Csodálatosan sokféle subjectiv életünk egyetlen fázisát sem tudjuk matematikai képlettel kifejezni.

A klasszicizmus és romanticizmus ellentéte az örökös harc, a történelmi tragédia. Naiv középkori dráma mutatja a szépen mosakodó, engedelmes, szabályosan imádkozó Ábel és a borzas, féktelen Kain gyermekségét. Ez a moralitás szimbólum. Az egyik az istenes, jelent építő, törvényben élő klasszikus, a másik a lázadó, jövőt kergető romantikus.

A klasszikus a sociális ember. Lelki élete valóságát, énjének értelmét élete socializált jelenségeiben: képzetei életében látja. Sokféle érzésre képes, de ezeknek lehetőleg mindig világos képzettartalmuk van. Asszociációját erős társadalmi ellenőrzés fegyelmezi. Logikai szemmel nézi a világot és annyira ráformálódoit a jelenségeket általános törvényekbe látni, hogy bizonyos szabályokat apriorisztikusoknak, élete vele született formáinak érez.

A természetben mindenütt rendet és célt lát. Így saját életét is feladatnak, kötelességnek nézi, melynek célját, értékét egy rajta kívül álló hatalom adja meg. Ezzel az étellel felelős valakinek, az élete debitum Istennel vagy a társadalommal szemben. Ez így van, mert ez így értelmi szükség. A logikai megmagyarázhatóságon túl nincsen miértje. Sohasem misztikus. Hisz a szabadakaratban.

Politikai életben feltétlen híve a központi hatalomnak, a szigorúan megszabott rendnek. A törvény mindenhatóságát a változó emberi érzések felé emeli. Vallási dolgokban is aláveti magát az Egyháznak, a tekintélynek. Hiszen a vallás egy magasabb társadalmi rend a szemében. Morális életét feltétlen érvényű szabályok igazgatják, melyek ellen nem érv az embert pillanatok gyöngesége. Művészetben, irodalomban – legyen teremtő vagy élvező – tekintélyek, minta, apriorisztikus szabályok után indul. A műfajokat élesen elválassza egymástól. Szereti mindenben a szimet-

riát, a szolid architektonikát, a részletek egyenlő logikai megvilágítását. Annyiban vagyok, amennyiben tudat vagyok. Ez axiómája s így tagad, vagy örültségnek mond minden „subconstientialis” tüneményt. Az irodalomban az egyéneket típusokká nyirbálja. Mert ami egészen egyéni és különös, az nem érdekli. Vagy mint bántó zavart, veszedelmesnek tartja. Általános, típusos emberek általános érvényű eseményeiben keresi az élet lényegét. Alakjai sokszor a bűn, a kötelesség, a becsület etc. numenjeivé embertelenülnek. A szó is lehetőleg tiszta minden helyi és idői befolyástól, hogy a mindig és mindenütt levőt kifejezze, így nyelve általános, elvont, nemzetközi és könnyen fordítható. A művészetet, az irodalmat nem tudja pusztán kifejezésnek, az egyéni élet szeszélyes kibimbózásának nézni. Művészet és irodalom imitációja az igazi valóságnak: az általánosnak. Illusztrációi az „erkölcsi világrénd” törvényeinek,

A romantikus ember tagadja, hogy életünknek élete a reprezentáció volna. A képzetek világa, szrinte, életünknek egy kicsiny, sociálissá szegényült része. Igazi énünk a szenzációkban, ösztönökben és az akaratban – a szó legteljesebb pszichikai értelmében – éli folyton változó életét. Életünk azon pillanatnyi, tovasurranó, meg nem határozható „én”-ek sorozata, melyeket a ránk ömlő univerzum bennünk folytonos egymásutánban kivált, A megismerést, az élet megértését nem a képzett reprezentációban, hanem az életet mindenféleségében közvetlen megélő intuicióban keresi. Ezért az élet értelmét, megfejtését önmagában keresi. Ebben az intuicióban meglátja a minden élet egységét. Érzí az univerzális kapcsolatot a dolgok között és nem tud hinni a szabadakaratban. Ez szabja meg azután a világnézetét és elhelyezkedését a társadalomban. Ha az igazi élet az, ami kifejezhetetlenül speciális, egyéni; az élet értéke az egyéni élet teljes kifej lése. Ezért küzd minden ellen, ami az egyént megnyirbálja, vagy korlátozza, A vallásban az inspirációt, a hangulatot elébe helyezi a dogmának, a

„belső érzés szavát” az Egyház parancsainak. Mint vallásos; Luther, mint logikus: Descartest, mint politikus: Rousseau, Forradalmár, ki a törvény, társadalmi és morális szabályok ellen hangoztatja az „ész, szív és a természet” jogát. Kritikában és művészeti vagy irodalmi alkotásokban nem ismer apriorisztikus feltételeket, nem respektál mintát és szabályt. A klasszikus, mint láttuk, a művészetet imitációnak tartja s főcélja a mindig való valóság. A romantikusnál művészet és irodalom: kifejezés. A mástól különböző intuitív élet, a localis, egyéni, múltó valóság kifejezése.

Ennek a valóságnak visszaadására minden irodalom képes nála. Beveszi a részleteket, az egészen különöst. Keresi az élettől pihegő, színes szavakat. Főcélja, hogy saját életét belelobbantsa mások életébe. És ezért oly eszközökhöz folyamodik, melyek rezonálásra kényszerítik énünk legmélyét, egész szenzibilizálásával, összes ösztöneivel. A szerkezet másodrendű dolog a szemében, minden eszközzel: tartalommal, formával, nyelvvel a tiszta ént akarja rászuggerálni az olvasóra, A klasszicizmus centripetális, a romantizmus centrifugális erő, A klasszicizmus rend, törvény, megállapodottság. A romanticizmus forradalom, elkülönbözés, fejlődés.

Sokan – még Péterfy is – a romantikus elnevezést a reális ellentétéül használják. Ez akár esztétikai, akár filozófiai értelemben, téves. Esztétikai értelemben – mint részben már láttuk – realizmus mindkét irány keretében lehetséges. A különbség az, hogy klasszikus és romantikus a valóság nem ugyanazon jelenségeiben keresik a valóságot. A klasszikus idealizál, amennyiben csak az általánosan valót keresi, de ennek visszaadásában szigorú realizmust követel. A romantikus idealizál, mikor az objektív valóság helyett a maga szubjektív valóságát adja. De a speciálisnak, az egyéninek, a részletnek a rajzában a lehető legéletesebb realitásra törekszik. Hisz klasszikus és romantikus épen a „valóság”, az „igazság” jelszavával támadják egymást. A klasszikus képtelenséggel, bizarr

lehetetlenségek hajszolásával vádolja a romantikust. A romantikus a valóság, az élet, a természet nevében indít háborút a klasszicizmus ellen. A „klasszicizmust konvencionálisnak, elvontnak, életnélkülinek látja. Mert az egyik a valóságot képzet-élete törvényszerűségében, a másik az egész élet magáraélésében látja.

Filozófiai értelemben a klasszikus és romantikus szó nem jelentheti a materialisztikus és spirituális világfelfogás ellentétét. Mindkét lelkiformával egybefér bármelyik világnézet. A nagyon romantikus Hugo spirituális s a majdnem még romantikusabb Zola materialis vagy helyesebben: pozitivista.

Klasszicizmus és romanticizmus minden emberben, minden társadalomban, minden korban van. Csak erőviszonyuk különböző. A romanticizmus a történelmi életben változást, átmenetet, a klasszicizmus megállapodást, kialakult kultur-fázist jelent. A romanticizmus az előző korra dekadenciát, a követőre renaissanceot jelent. A klasszikus kor első része egészséges, derült fejlődés, második része meddőség, utánzás, konvenció, tyrannia. Mikor a klasszikus kor kiéli szellemi erőinek summáját, az egyén mélyéből feltörnek a nem socializált és ösztönök s mind destruktív erők szétbontják a lehetetlenné lett társadalmat. Bűnök, beteges rajongások, nagyszerű örültségek ezek, melyek pusztulást hoznak volt értékekre és új értékeket adnak a jövőnek. Szertelen egyének anarchikus kavardásában folyik az új ideák erőküzdeme az uraloméért. Minden egyén egy külön morál, külön idea, külön életszisztéma akar lenni. És ebben a dulakodásban azok az ideák győznek, melyekben akkor a társadalom életösztone a lehető legélhetőbb ideákat érzi meg. Ezek adnak törvényeket egy új klasszikus kornak. Így megvan minden nagy történelmi áramlatnak a maga romantikus és klasszikus korszaka. A Krisztus kereszténysége anarchikus és romantikus. Az egyén lyrikus herézise a dogmákká, szabályokká kövült zsidóvallás ellen. Romantikus ez a jelenség, mikor Krisztus öntudata érzésében mondja a dogmát

és tradíciók templomának: lerontom ezt a templomot és harmadnapra újból építem. Romantikus, mikor a vallásos és morális életben a kezdeményezést az egyénnek adja, az értéket az egyén subjektív lelki állapotában látja. Mikor a vallást két lyrai tényezőben, az univerzális irgalomban és szeretetben látja. Mikor a törvény leiébe emeli a megértést, az ítélet fölé a megbocsátást. Romantikus, mikor a zsidók törvényistenéből egy lyrai szerető Istent alkot, ki gyűlöli a külsőséges szabályokat. A klasszikus etiquette minden szabályát megveti Isten és ember között s az érintkezést tetszésszerinti intim jelenetté teszi. Romantikus az első kereszténység abban is, hogy úgy a zsidó, mint a római nép kebelében idegen ideák hatását, kozmopolita enberszeretetet és a legszélesebb demokráciát jelentette a klasszikus korok szorosan nemzeti, arisztokratikus világával szemben. Ez a kereszténység dekadenciát, destructiót jelentett a római társadalomnak és renaissanceot a középkornak, A középkor utilizálta Krisztus akkor lehetséges ideáit és megcsinálta a kereszténység klasszicizmusát. A két kereszténység között legalább is olyan különbség van, mint a 19. század romantikus irodalma és a 17. század francia klasszikus irodalma közt.

Azért hoztam épen ezt a példát, mert feltűnő hasonlóságot látok az első kereszténység és a tulajdonképeni történelmi romanticizmus között. (18. sz. vége, 19.) Mindkettő egy nagy monarchikus egyházi kulturvilág halálát jelentette. Mindkettő azzal kezdi, hogy undorodással, gyűlölettel hirdet végromlást a civilizációnak, melyben az egyén, a természet tagadását látja. Mindkettő prófétái a primitívet, a természetet, a magányt keresik s nagy lyrai kiömlésekben szórják átkaikat az emberekre, kik nem akarnak énjük szerint átalakulni. Romlatlan rokont, énjük igazolását keresik a természetben. Hypertrophikus irgalommal áradnak emberek és dolguk iránt és ebben az irgalomban látják az emberélet minden problémáinak megoldását. A belső, intuitív életet hiszik a valódi életnek.

A „szívet,” az „érzést,” a nem logikai törvények szerint történő embert fölébe helyezik az észnek és a törvénynek.

II.

Nem tudom, van-e munka, mely azt az elváltást tanulmányozná, mit a szabadakarat hitének elveszése okozott az irodalomban. Pedig a hatás mély általános és erősen befolyásolta a műfajok fejlődését. Az etikai determinatio gondolata egyszerre több forrásból kezd terjedni s a 18. század végén már a levegőben van. A természettudományok fejlődése (Lamarck, Goethe, Kant etc.) csak segíti a gondolkodást, hogy az embert is belelássá az egyetemes meghatározottságba. Első pillanatra sajátságos lehet, de úgy van: a determinatio elve, mely az egyént az univerzális muszáj egy láncszemének mondja, inkább kedvez a romantikus egyénülésnek, mint a szabadakarat, mely az egyént függetleníti. Mert a szabadakarral járó felelősség magával hozza, hogy normát, rajtam kívül álló szabályt keressek akaratom használatára. A világ legklasszikusabb tragédiája - a 17. századi francia tragédia - teljesen a szabadakaratra van építve.

A romantikus magát, akaratát a ráható erők rezultánsának tartja. Úgy érzi, hogy a mindenben kialakuló élet akar benne, Eldobott kövek vagyunk melyeknek esési törvényeit az egész kozmosz nehézkedési viszonyai határozzák meg. Muszáj telteinkért ép oly kevéssé vagyunk felelősek, mint a virág színéért, a kavics súlyáért. Mikor szenvedélyei hajtják, testében egy legyőzhetetlen fátum, egy tragikus eleve-elrendelés törvényét érzi. Az élet-determinationnak ez az érzése közelítette vissza a modern drámát a görög tragédiához. Görög és modern dráma nem keresi a társadalmi tényezőt: a lelkiismeretet a hősben, mely birokra kelne az egyénnel. Mindkettő-

ben megszakítatlan, zavartalan a tragikus pálya: a hős, mint egy rettenetes gépezet, rohanja meg útját a destrukcióba. A hősnek ez a belső ellenerő nélküli fatális gépiessége az, ami Kreónt vagy Anthigonét közel hozza – hogy általánosan ismert példát mondjak – egy olyan modern hőshöz, mint a Les affaires sont les affaires Isidore ja. És ez az, mi szemünkben a tragédiát sors-szerűbbé, a tragikumot teljessé teszi. A túlsók életű hős mámorosan fejt ki exuberantiáját s azt hiszi, hogy tombol az életben, hogy akar és hódít. Mi pedig látjuk, hogy gép, mit a Halál járat. A legnagyobb életben benne látjuk a pusztulás technikáját.

A determinatio érzése egyik pszichológiai alapja a romantikus egyéni gögnek, mely a különböző romantikus típust (homme supérieur, homme fatal, démon, artiste) adja. A klasszikus a felelősség gondjával, a lelkiismeret töprengésével igyekezik hozzányirogatni magát a becsületes emberek tömegéhez. A romantikus úgy látja, hogy élete az élet nagy folyamából szakadt ki s folyása irányát, árja erejét a minden élet szabja meg. Magát a mindenség sajátos, nagyszerű megnyilatkozásának tartja. Büszke mámorral nézi, ha élete minél különösebb, szabályokba nem foglalható jelenségekben viharzik tova. Megbotránkozás, plebs-gyűlölet, berzenkedő közmorál csak növesztik egyedülvalósága, sajátos énje érzetét.

Fátumszerű jelenségnek tartja önmagát, „üstökös”-nek, melyet a mindenség erői időtlen idő óta arra predestináltak, hogy félelmet, lelkesedést, gyűlöletet: egyént élesszen az emberekben.

A romantikus eleve-elrendelés érzése egyik alaphangja Ady költészetének. Anyja, mint egy Mária-szerű elhivatással lett anyja:

Csak azért volt ő olyan szép.
Hogy ő engem megteremjen,
Hogy ő engem „megfogadjon”
S aztán jöjjön a pokol.
Bizarr kontyán ült az átok,

Ez az asszony csak azért jött,
 Hogy szülje a legbizarrabb
 A legszomorúbb fiút,
 Ő szülje az átok sarját
 Erre a bús magyar földre.

Ez „átok” nemcsak egyéni. Egész keleti faja átka, tragédiája talál benne legteljesebb kifejezésre. Ezért látja meg őt előre Csokonai (Illés szekere), ezért találkozik Vajdával (Új versek). A senkifia magyarfaj tragikus kettőssége sír ki belőle: vérében a keleti nap fátuma, mely szerint az álom az akció s a tett csak mint indulat lehetséges és az irigy csodálkozó szeretet a nyugati nap, a nyugati művészet iránt, Szinte hihetetlen, hogy a patentírozott magyarok, kik szegény kódex-irodalmunk cafatjaiban balházzák a nemzeti szellemet, nem látják meg Adynak ezt a tragikus, fatális magyarságát, Legszidottabb verseiben (A Hortobágy poétája, Most jöttem a Gangesz partjárói, a Gare de l’Esten, Párizs az én Bakonyom stb.) beszél ki leginkább ez az ősmagyar fátum. A romantikusoknál oly gyakori felkentség érzetével faja prófétájának, királyának tudja magát. Ki azért jött, hogy a küszöbön élő magyarnak – hol kelet többé lehetetlen – besugározza véérébe a nyugati napot:

Az el nem dalolt csodaszép daloknak,
 A sohasem csókolt csókos asszonyoknak,
 A csak álomban élő büszke tettek,
 A szép Holnapnak, meg nem érkezettek
 Vagyok királya, vagyok büszke hőse,
 Aki utálja a mát, ezt a holtat,
 Kinek az álma a szent titkos Holnap,

A végítélet fullajtárjai szeretik Adyval szemben „a füstös kávéházat”, „a beteg szerelmet”, „a szétromcsolt idegeket”, a „dekadenciát” emlegetni. Pedig ami Adynál legelőször megkapja az embert: romantikus visszaélése egy primitívebb, több érzékű, nagyobb életű embertípusnak. A klasszikus csakis a maga korának az embere. Más korokban csak a min-

dig aktuálist látja meg. A romantikus intuitív közösségben tud lenni, faja volt psychéjével. Ahogy Ady az Én nem vagyok magyar c. versében jellemzi magát s amilyenek minden versében látszik: tomboló testű, büszke, szertelen, dacos, más fitymáló. És hogy nem analizálom itt, mint magyart, oka: mert a „kacagányos ősök”, a „puszta fia”, a „turul” s a nemzeti analízáló esztétika egész ringlispil je túlságosan diszkreditáltak. Egészen bizonyos: nemsokára mindenkinek rányillik a szeme, hogy Ady a legmélyebben faj ember minden magyar költők között. Hatalmas szerve az európai adaptációnak, mint annyi mások előtte. Időrendben utolsója annak a hosszú sor magyar prófétának, kik nyugati hivatással születtek.

De nemcsak a faj „ösröntésének”, „vad átkának” ad szavakat. Mint az első keresztény írók, mint a romantikus Hugo egyé testesül az egész emberiséggel. Az egész ember-végzet, tragikus minden fájdalma nagyszerű kifejezésének érzi magát, ő a jaj, mint a megvert emberiség felkiált Istenhez, kiből nincs semmi emberi:

Ha én sírok, a nagy Élet sír,
Múlás, bukás, csőd, hitel, átok,
Az eleve-elrendelés zúg,
Ha én egyet nagyot kiáltok.

Énjének predesztinált érzéséből folyik romantikus morálja. Ha az egyén fatális erők sajátos megnyilvánulása: az univerzum életszüksége, hogy ezek az erők szabadon, korlát nélkül fejlődjenek ki. Mert a romantikus morálban egy nagy bűn van: az élet megnyirbálása, megszorítása, A tett megokolása, fölmentése benne van az ösztön, a szenvedély hajtó erejében. A „bocsáztatok meg, mert igen szeretett” romantikus Krisztusának morálja ez. Az élet önmagát igazolja. Ezért kell szabadon hagyni önünket, korlát nélkül élni magunkat. Ady lelké is „csikói tűzben ficáncol, mint a Petőfié” (Levél Arany Jánoshoz. – Kipányválták a lelkemet). Ép úgy a korlátlan termé-

szet korlátot nem tűró fia. Nála is „öl a szabály”, mint minden romantikusnál. És nagy életét, teremtő képességét bénítják a korlátok:

Paraszt Apollónak termettem,
 Ki dalos, erős és pogány,
 Ki nevetkezve és dalolva
 Dől el az élet alkonyán.
 Pogány erőtől, daltól, vágtyól
 A lelkem immár nem buzog,
 Megöltek az evangélisták,
 Az életbölcsék, Krisztusok.

Benne is megvan a megvetés a szuszogva, ötvenpercentesen élő bourgeois iránt, mely kedves saját-sága minden romantikusnak:

Ne félj hajóm, rajtad a Holnap hőse
 Én nem leszek a szürkék hegedőse,
 Hajtson szentlélek, avagy korcsma gőze,
 Én nem leszek a szürkék hegedőse,

„Egész életet élni”, ez az, ami mindent exkuzál. Innen a romantikus „megértése”, mindent átélő irgalma a klasszikus kivételt nem ismerő, stabilis morállal szemben:

A te szívedet serte védi,
 Az én belsőm fekély, gálád.
 Az én szívem mégis az áldott,
 Az Élet marta fel.

Az élet expiai mindent. (Túlzás, betegség, de valóság.) Ugyanez a morál menti föl Júdást. (Júdás és Jézus.) Ezzel értékli a nőt. (Mit bánom én, ha uccasarkok rongya.) Ez a morál teszi szegény Thaiszok vigasztalójává. Ezért szereti a Bélyeges Sereget, mely szerinte a magyar policáj-kereszténységben az élet, a szabad fejlődés, a holnap kovásza.*

* Élete végén szenvedélyes antiszemita volt.

III.

Élni, élni teljesen, korlátlanul, folyton érzett élettel: ez a romantikus ideg-szükség. Élni az életet a lehetetlenen is túl. Ez a romantikus gyötrődés. Mintha ismeretlen, sokféle test-életünk még nem szegényült volna oda, mit a mai civilizált életmód megkíván. Mintha a nagy dulakodásokat, nagy kóborlásokat élt ősök nostalgija ébredne fel bennünk mohóbb életre, A kereszténnyé lett pogányok végtelenre vágyó lélekké korbácsolták testöket, A vallást vesztett romantikus toxikus szerekben, nőben, élet-evő bizarr szenzációkban keresi a végtelent. Összetett csodálatos betegség ez a romantikus betegség. Sokszor nem lehet tudni, hogy életunalom vagy az élet túlságos szomja, A világon minden korlát. Mert jóllakást, kielégülést, megszokást, fáradságot ad minden. Egyetlen egy végtelen perspektíva nyílik a dolgok mögött: az ismeretlen, a halál. Ez a halál-mámor a romantikus költészet egyik legjellemzőbb vonása. Ez a halál a toxikum, mit természetben, szépben, nőben, szenvedélyeiben keres. Mert ez a halál magába rokonít szepet, szerelmet, mindent. Ott van minden szenzáció mélyén, minden erősebb élethullám magával hozza áhított frissességét. Úgy látszik, mintha az élet a maga sokféleségével csak énekre korlátolt, tökéletlen megjelenése, előrevetett árnyéka volna a végtelenné levésnek, a Halálnak- Inni a halált az életen át: ez a romantikusok élet-mohósága.

Az én yachtomra vár a tenger,
Ezer sátor vár én reám,
idegen nap, idegen balzsam,
Idegen mámor, új leány,
Mind én reám vár, én reám.

Az egész élet bennem zihál,
Minden mi új felém üget . . .

Királyném, megölnék a vágyak
Sohse vágyott, min te meg én,
Földi pár úgy az élet-csúcsra.

Az élet és halál ezt az azonosságát* a legnagyobb életben, a legnagyobb destrukcióban: a szerelemben, a nőben érzi. Innen szerelmének kettős jellege.

Ez a halál, mely minden percben kilüktet a dolgokból, adja meg a romantikus világlátás sötét, rettetes, kísérteties jellegét. A romok, az éjszaka, a temető, az álmok alkalmak, mikor a pusztulás, az ismeretlen belénk borzongatja a halál-élet misztériumát, Ez a kísérteties rettenet – az első romantikusok naiv dekorációja nélkül – állandó jellege Ady költészetének. És mikor a kifejezés formája szimbólum, a sejtelmesnek még mélyebb perspektívája van. (A vár fehér asszonya, Léda szíve, Búgnak a tárnák, Harc a disznófejű nagyúrral, Temetés a tengeren, Az a kisfiú jár el hozzám, Közel a temetőhöz, Az őszi lárma, Az én koporsó paripám, A befalazott diák, A halál-órák, Lédával a bálban, Bihar vezér földjén, Fekete hold éjszakáján etc.)

IV.

Az „általános műveltségűek zagyva összevetéseiben Baudelaire és Ady gyakran egymás mellé párosítatnak. És már látom a jövő doktori értekezését: Baudelaire és Ady. Utóvégre nem lehetetlen, hogy Ady pályája elején egy-két verset Baudelaire-hangulat alatt írt. De nincs ellentétebb valami, mint a *Fleurs du mal* és Ady költészete és még helyesebben: Baudelaire és Ady egyénisége között. Baudelaire egyik fő sajátága bizonyos mesterkélttség, valami keresett démonkodás. (Ez nem akarja kisebbiteni.) Adynál – tudom, hogy ellenkezőjét is mondták – ép az a spontánság ragad meg, mellyel élete költészetbe szökik (ez nem zárja ki a művészi tudatosságot). Eb-

*. Az élet és halál azonossága – egész más vonatkozásban, - alaphangja Vielé-Griffin költészetének.

ben a tekintetben csakis Petőfit tudom hozzá hasonlítani a magyar irodalomban. Azonkívül; Ady ép oly energia forrást jelent a fiatal magyar generációnak, mint Nietzsche a németnek. Titánikus vergődései, tragikus víziói, nagy életmohósága hatalmas életet, egyetemes életszeretetet szuggerálnak. Ezzel a szuggesztív erővel állandó tényezője marad a leieknek. Érzékeink meggazdagodnak: több hangulattal, több ritmussal éljük a világot. A padra tett kezűek szomorú országában ő az élet szava; merjetek magatok lenni, egész életet élni. Elő kell csalogatni minden életet az emberekből, hogy semmi érték el ne vesszen. Egy néhány – nagyon kevés versét kivéve – legyenek Ady versei minden fiatal kezében, ő jelenleg az új generáció leghatalmasabb nevelője egy magyarabb magyarság, egészségesebb morál, életebb élet felé.

1911.

A KÉT FORRADALMI KÖLTŐ.

Ahogy az egyetlen nagy kidőlt s divatos szavakban, mímelt pátoszban és kirakatos könnyekben igyekeznek halhatatlanságába belenyúlni sivár és méltatlan irodalmunk délignyitói, kell, hogy odaálljunk az eltávozott versei elé, hogy sötét zúgásuk millió rezdületben hozza belénk érintetlenül ezt a mély lelket, aki dacos rokonalanságában mégis végtelen sok dermedt szív megtalált szava volt. Itt nincs tér hozzá, hogy teljességükben keressem egybe azokat a vonásokat, melyek összeadják ezt az örök igézetű arcot. Csak egy-két vonást akarok meglátni, de ezek a vonások legmélyebb gyökerei annak a tragédiának, melyet Ady jelentett. Lehet, hogy felfogásom nem mindenben egyezik a másokéval, de a Nyugat méltósága 8 minden létjoga az, hogy minden jóhiszemű és megokolt felfogásnak helyet ad s ha ez elmúlna tőle, nem érdemelne helyet a magyar szellemi életben.

*

Mert tragédiáról van itt szó, a legmélyebbről, amely valaha egy emberben meg játszódtott s amely csodálatosan mutatja, hogy a tragédia mindig milliók elzuhanása az egyetlen egyénben. Igen divatos – s ez a leggyakoribb himnusz róla – Ady forradalmiságát, prófétaságát, jövőt hozó nagy megmozdítását emlegetni s ezen a téren Petőfi közvetlen rokonának mondani. És tényleg: ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatánál jutunk el Ady tragikumának lényegéhez.

Egészen általános vonásokat: az örök gyermek hősi dacát, a romantikus hányivetiséget, a művészi túlérzékenységet leszámítva, – és ezek a vonások majdnem minden igazi művészt testvérré rokonítanak, – Ady és Petőfi egyénisége teljesen különbözik, for-

radalmiságuk, prófétai megnyilatkozásuk egészen különböző lelkialkatra vezethetők vissza.

Mert egészen különböző a faj és különböző a közösség, melyből kinőnek. Petőfi magyarsága – és itt szeretném, ha nem értenének félre – nem a vér, nem az idegrostok, nem a sejtek titkos meghatározottságának végzetes magyarsága. Egy bizonyos értelemben külső magyarság ez, mely az Alföldből, a körülvevő népből és különösen a népköltészetből, mely betöltötte atmoszféráját, folyt át beléje s telítette csordultig ezt a lobogó délszláv lelket. Mikor így két sokban ellentétes faj lelki elemei olvadnak össze, aránylag sokkal nemzetközibb képletet adnak, mintha egyetlen egy faj felfakadt mély sebe a költő. Innen van az, hogy Petőfi legművészebb alkotásaiban sokkal inkább nemzetközi és lefordíthatóbb, mint Arany vagy Vörösmarty, vagy más speciális dialektusa a magyar léleknek. Az „Apostol”, a „Tündéralom”, a „Homér és Osszián”, az „Egy gondolat bánt engemet” éppen úgy elképzelhetők egy jó francia vagy német fordításban, visszaadva az eredeti szépségnek minden titkos vonaglásait, mint Byron bármelyik nagy alkotása. Ennek a megállapításnak nem mondanak ellent az olyan versei („Falu végén kurta kocsmá”, „Megy a juhász szármáron”), melyekben tudatosan igyekeznek a magyar lélek egy rejtett csücskét adni.

Azután Petőfi abból a közösségből való, melynek a múlt a megraboltatás hosszú mártíriuma volt s melynek a felhajnalzó jövő a felszabadulást, minden vizsgáló ígéret nagyszerű beteljesedését jelentette. Ebbe a közösségbe született bele az a költő, akinek vérebe, izmaiba, képzelete formájába, látószögébe, egész elsorolhatatlanul létező valóságába beágyazott organikus szükség volt az a szabadság, mely akkor már döngötte az Ó-Magyarország kapuit. Mint ahogy a sasnak karma nő, a vadkannak agyara, úgy lett ennek az elgyötört közösségnek Petőfije, minden organikus érdekének megtalált orgánuma. Ismeretes az a lelki tény, hogy ha rátekintünk egy nyomtatott lapra,

melyen egy ismert név is van: az ismert szó mintegy akart kiugrással szökik szemünkbe, míg a többi szavak nem jutnak be tudatunkba. Mert ez a név már volt folyamata életünknek s így már rokonabb énköz. Ezzel: a beidegzett folyamai nagyszerű elfogultságával olvassa Petőfi ezt a szabadságot a természet képeiben, a világtörténelemben, az emberek és napok záporában. Mint ahogy a sas éhsége az erdő roppant kuszáltságában meglátja az egeret: ő, az éhes nép szavakra talált éhsége mindenből ezt a szabadságot, az óhajtott megelégitést és igazságtevést látja ki. Az ő forradalmisága egy roppant egészség szükségszerű, logikus kinyújtózkodása, egy hatalmas erő természetes pályája, egész erre alkotott s ebből élő életének vidám kibomlása. Az éhes ember az asztal terítésénél már érzi rágó izmaiban s nyála csordulásában a megelégitő ételt. Ezzel az organikus biztonsággal látja Petőfi a közeledő forradalmat és természetes, hogy halálos nászra készül a nagyszerű jövővel, hogy örök szimbóluma legyen egy örök szenvedő örökös vágyainak.

Minden egészség, megtalált pálya, vidám diadal ebben a csodálatosan megteljesedett életben s ilyen élete művészi megvalósítása is. Egy Berzsenyiből, akiben az elítélt faj tragikus birkózásban van a beharogó nyugattal: mély szenvedésben és titkos vonaglásokban, bizarr szavakkal, megdöbbenően új igékkel tépődik elő a megszenvedett faj és idő. Költészete magánosan kiöltő orom, mély elszakadás az előzőtől. A szláv fajból szakadó Petőfiből hiányzik a magyarságnak ez a belső, tragikus láza, mely szenvedéssé teszi az akaratot s gyötrő kereséssé a megkiáltó szót. Az életegészség diadalmas terjengésével harsog ki belőle mindenkitől megérthető himnusza a holnapnak. Költészete nyelvében, eszközeiben nem forradalmi: nagyszerű szintézise a már elért eredményeknek. Fejlődése gyermekkorán a mindenki nyelvén, a népdalokban kiáltja ki a benne felfakadó népet és önmagát. S hogy művészete elmélyül és egyénibbé lesz: a Berzsenyi, Csokonai, Vörösmarty által megszerzett nyelv-

ben és eszközökkel valósul meg művészi akarata. Van költészetében művészi rá gondolás, egyéni fejlődés, de nem egy kiötlően új psziché fájdalmas felfakadása új rezdületekben, új szavakban. És semmi tragikus, semmi gyöttrődés nincs ebben a derült alkotásban. Egy nagy egészség diadalmas, korlátlan kibomlása, mely lejtőjére találva zuhog, mint ahogy a zápor hull a tavaszi rögökre.

Ady mindenekelőtt végzetes fizikai meghatározottsággal, a felkarmolt seb sajkásával, a terhes aszszony vajúdásával: magyar, erdélyi magyar és köznemes. Ezt az erdélyiséget mozdulatain, beszédén, pózain, egész testére kielő lelki formáján láthatták azok, akik közelebről ismerték. Erdélyi magyar és magyar nemes volt minden sejtjében, a magyarság minden elmúlt századával. Magyar nemes, aki úr a maga portáján (és az egész élet az ő portája volt), aki zsarnok a jóságában, zsarnok a rosszaságában s éppen ezért a zsarnokságáért halálos daccal független. Magyar, akinél csak bravúros megvillanás lehet az akarat, hősi túlzás és azértis vitézkedés a tett, aki elduzzog a közepes könyöklő demokráciától, mint egy megrikatott mesekirály. Magyar, akinek gyötrelem a kifejezés, megmondása a bentörténő világnak. Erdélyi magyar, a nyugoti kultúrával mélyebben átítatott erdélyi magyarság mély kultúrvágyával. Az a lelki alkat, ami Bánfy Dénes, a két Wesselényi és sok tekintetben Bánfy Dezső voltak s amilyeneket az erdélyi kúriák megmaradt múltjában még lehet látni.

Soha még költő sajkóbban, gyötrelmesebben magyar és múlt nem volt, mint ő. A múltnak, fajiségának, társadalmi osztályának élő integritása az, ami meghatározza tragikumát s ott van művészete minden gyökérszálánál.

Ez a magyar, ez az erdélyi magyar, ez a magyar nemes, a Verbőczy, öklös, kalodás múltnak ez a fiatal zsarnoka, megnöve a lángész arányában a byroni légió romantikus gigászává, beleszületik a megtatarozott Magyarország zagyva demokráciájába. És amint bitang

jószág lett a régi kúria, koldus anakronizmus a régi magyar úr: idejét múlt fényűzés lett a lángész, a világ a kis közepesek tolongó lökdösése lett. A magyar időtlenné vált az új időben, ahol nem bravúr, nem hősi felbuzdulás, nem valóságot felejtető álom kell. S mert idegen élelmek áraszák el az élet mezeit, idegennek gyűlöli a demokráciát, félreduzzog a jövő megrohant útjaitól s mindinkább lehetlenné lesz a vad törtetésben. S mert az új kultúra, nyugat új ideái, a forradalmi igazságok idegen ügyesek kezében hódító fegyverek lettek, botor érzékenységgel riad el tőlök. Ezt a végtelen hontalanságot korbán és hazában, ezt a fájó kitagadottságot az élet meghódításából, a piaci versenynek ezt a halálos lehetlenségét érzi Ady, Nincs többé külön Ady és magyarság, Ady és múlt: beteg megtágulással ő az egész magyarság, az egész múlt, a magyar fátum megteljesedése. Minden nagy-szerű időtlensége, vére, temperamentuma, fizikai mi-voltának rejtelmes bonyolultsága: minden ennek a faj-nak és ennek a múltnak teljes szintézise, ő nem Ady, nem egyén, ő a magyar, az örök magyar, aki halálos dáridókat tart, ha építeni kellene, duzzog, ha verse-nyezni kellene, gögös úr, ha meg kellene alkudni s álmodik, mikor kenyerei kellene keresni. Az ős, fatá-lis magyarság teljessége a Toldi Miklósok, Kárpáthy Jánosok fajtájából.

És ebbe a magyarba, ebbe az erdélyi magyarba behullott Párizs, mint egy fogantató márciusi éjszaka s a múltnak, a vérnek, a dacnak fia új elrévüléssel mered a felfedezett életre. Hát van költészet, mely megmondja az élet megfoghatatlan elsuhanásait, van kultúra, mely szépség és korlátlan élet, van megszéle-sedett emberi jövő, mely nem piszkos verseny típrása. Nem, és ez nagyon fontos: nem nyugati gondolatokat, nyugati érzéseket, nyugati formákat és kifejező esz-közöket adott neki Párizs. Párizs csak a tavaszi szél, mely megmozdítja ezt a dermedt magyart, ezt a fáj-dalmas minden magyart, hogy faja elátkozott kincseit felássá, hogy eltemetett, eltiport magyar gondolatok-

nak, magyar szenvedéseknek adjon életet magyar formákkal, a magyar nyelv eddig rejtett eszközeivel.

És itt teljesedik meg a tragédia, melynek színpadán az egyetemes magyar Ady lesz. ő: a vérbe, idegekbe épített múlt, a végzetesen meghatározott faji ember érzi magában egy újjászületés élet-halálra szóló elhívását. Minden, amit le kell rombolnia: a múlt s fájának dermedt igézete, önmagában van. ő a próféta és a megostorozott nép, ő a bíró és a megidézett vádló. Milyen könnyű volt az egészséges, egylelkű Petőfinek ostorozni az elmaradt magyart, mely nem ő volt. De Ady éppen ennek a fajnak a teljessége gyönyörű hibáival, nagyszerű élnélhetlenségével, hősiességével, végzetes hullásával. Így lesz lírája a legegynibb és legszociálisabb, mert annyira az, egész faj, hogy a fajnak tragédiája, vívódása a jövő előtt minden mozdulatában személyes ügye. A magyarság az ő belső tragédiája.

És mikor a nyugati ekék felsebzik ezt az ősmagyar televényt, egy nagy születés láza kezdődik. Itt belső gyötrelém az alkotás. Az élet meg nem mondott mozdulásai, formátlan formák, a lélek titkos gyökérszállai tátognak szavak után. És hogy tovamozduló frissességében adja az életén átvillanó szépet, vérből, húsból kell előtépnie új szavakat, meg kell facsarnia az egész magyarságot, hogy új ritmusokba törhesse az új sírást. Ez a megszenvedő fogamzás adja azokat a bizarr, zordon zúgású szavakat, melyek egy új költészetet jelentenek.

Igen: éppen ez a sajtó múlt, ez a végzetes faji meghatározottság adja költészetét, mely mégis új, amennyiben a fejlődés folyamán valami új lehet s amilyent a magyar irodalomban csakis a Berzsenyi, Csokonay, Katona nevei jelentenek. Mert mégis ő volt a nagy felszabadító, a végzetes megmozdulás, amely után minden szabadság és minden mozdulat lehetséges volt.

És éppen ezért belső tragédia forradalmisága, mert egy éppen benne gyötrődő múlt s egy egész éle-

tébe beágyazott fajiság szenvedte azt. Ez a forradalmiság egész más, mint a Petőfié. Ez a forradalom először is önmaga ellen, fajtól és múlttól meghatározott élete föltételei ellen mozdult s nagy öleléseiben a jövő felé mindig a saját halálát szorította magához. Mert ő először is Zápolya, csak azután Dózsa György, előbb Kárpáthy János, csak azután Kárpáthy Zoltán, Vére és anyaga szerint csak olyan értelemben lehetne forradalmár, mint Bercsényi, a magyar urak eb ura fakós felmozdulásával. De mert benne van egész faja, egész vérével szenved a demokráciát s érzi, hogy ő és a magyarság ebben a szemérmetlen versenyben mindig Ézsau marad. Ezért kel fel véréből a vörös nap. Ez már nem a Petőfi forradalmisága. Itt nem szabadságról s a francia forradalom burzsoá örömeiről van szó. A Dózsa György szimbóluma teljes igazságává teljesedik. Kapitalizmus és szabad verseny csak halál lehel Adyra, az, egyetemes magyarra. És mert középkor már nem lehet, hát jöjjön a vörös nap, mely halált hozna Adynak, az egyénnek, de egyetlen megváltás fájdalmas magyarságának. Neki ez a forradalom bosszús lihegés és gyötrő cilicium. Az ő prófétaságának, forradalmiságának gyökere egy gyötrelmes, termékeny, organikus anakronizmus.

A halódó költőt azzal üdvözltek a megváltozott viszonyok emberei, hogy íme elérkezett az ő forradalma. Vajjon nagy sötét szemei mit mutattak e szavakra? Az egyéni verseny féktelenebb, a fertelmes tőke több kezű, mint valaha. Pannónia batári a még arcátlanabb vidámsággal csörtet. És az Ady forradalma? Kijátszott milliók fojtott dühe morajlik.

1919. Ady halála utáni napon.

AZ IRODALOM, MINT TÁRSADALMI FUNKCIÓ.

I.

*Minő hatása van az irodalomnak a társadalmi átalakulásokra és a társadalmi életnek az irodalomra?**

Ma már a történelmi materializmust épp oly tudományellenes elvonásnak látjuk, mint a történelmi ideáлизmust. Minden történelmi tényben megtaláljuk az anyagi feltételezettségel és a megfelelő pszichikai tartalmat. Ez nem akar valami mesés dualizmust jelenteni. Az élet dualisztikus felfogása ma már – talán – lehetetlenné van téve. Csak arra akarunk rámutatni, hogy a lelki tények függetlenné lehetnek anyagi okaiktól s új történelmi tényeket idézhetnek elő. A lelki élet mögött oly óriási múlt áll, a lelki élet oly megszámlálhatatlanul sokféle elem szintézise, a lelki tények oly végtelen sorozatban determinálják, egymást, hogy néha egyes történelmi esemény anyagi okokra való visszavitele a legostobább racionalizmusra vezet.

Ezeket az általánosságokat szükségesnek tartom hangsúlyozni. Ugyanis sokat emlegetik az irodalom kezdeményező, forradalmi szerepét – és teljes igazsággal. És ezekben az esetekben általában igen könnyű a gazdasági rugókra rámutatni. De nem emlegetik eléggé az irodalom rengeteg konzervatív, megkötő

* A fejezetek élén álló kérdések a Társadalomtud. Társaság vita-kérdései. Példákra – rövidség kedvéért – csak rámutatok; különben is minden egyes kérdésben bizonyító példa az egész irodalom folyama. Az általános eredményekben Guyau hive vagyok. («Problèmes de l'esthétique» contemporaine, L'Art eu point de vue sociologique.)

erejét. Pedig – amint látni fogjuk – első sorban az irodalom az, mely megőrzi az ideológiát,* azt anyagi feltételeitől függetlenül s új gazdasági és társadalmi viszonyok közt oly lelki típust tart fenn, mely néha egyes társadalmi osztályok öngyilkosságát jelenti.

*

Az irodalom az élet egységének legáltalánosabb megérzése s így a leguniverzálisabb szociális érzést szuggerálja. Az irodalomnak ezt az egyetemes szociális jellegét megkapjuk a teremtő, az író és az élvező lelki tényeiben.

Az írói (költői, művészi) teremtés két alapjelensége: 1. más élet megélése,**, 2. azon szuggesztív formák megtalálása, melyekkel ezt az életet az olvasóval megéletheti. A dolgok, a plánták, az állatok mindig beszéltek hangulatot az embernek. Mégis a szociális érzés ama legnagyobb kitágulását*** mellyel visszaérezzük magunk az élet ős egységébe, a 18. század végétől kezdve látjuk a társadalomban ható tényezővé lenni. (Természeti szépségek, állatok, növények védelme, a természetnek mint regeneráló erőnek keresése etc.) És kétségtelen, hogy ennek azok a lelki diszpozíciók az okai, melyeket a 18. század végétől mind egyetemesebben természeti költészet az emberekbe nevelt;****

De az írói alkotás, az irodalom szociális jelentő-

* E szót – önkényesen – a következő értelemmel használom: valamely társadalmi kialakulást fentartó lelki tényezők összessége,

** Az úgynevezett teljesen egyéni líra nem kivétel szociális jelentőség tekintetében. Bármily új és bizarr összetétele a lelki tényezőknek a költő, egy nagy rokon societásnak ad kifejezést. Ady lírája pl, az új magyar generáció igen nagy részének szükségzerű kifejezése..

*** Bármily rokonnak is látszik a középkori keresztény irodalom testvérülése a természeti dolgokkal (1. Szt. Ferenc, Szt. Jeromos legenda etc.) a romantikus irodalmival, az alapfel-
iőségában igen lényeges különbség van,

**** Az irodalom a 18. század végétől kezdve előkészítette a köztudatot a Darwinizmus számára.

sége az írónak főleg abban a képességében van, hogy sok más emberélelet képes megélni. Mivel pedig a leg-egyszerűbb emberélelet is végtelen elemek bonyolultsága és fényképszerűleg vissza nem adható: az író úgy szuggerálja ránk ezt az életet, hogy kiemeli azokat a reprezentatív lelki tényeket,* melyeknek összjátéka maga után idézi a többé-kevésbé tudatos végtelenül sokféle apró lelki tényeket. Így hangsúlyozza azt, ami bánt, ami fáj, ami hiányzik, vagy azt, ami szeretetre vonz, ami jól esik, aminek megléte kedves. Ez a művészi hangsúlyozás, az élet irányító elemeinek ez a szándékos aláhúzása teszi az irodalmat egy megértető, irányító s felsőbb szociális életté. Az irodalom ilyen értelemben valóban mintegy magáragondolása, tudata a történelmi, a társadalmi életnek. Ezért állítottam, hogy szükséges, hogy egy népnek az irodalmában meglegyen küzdelmeinek, problémáinak folytonossága. És csakugyan úgy látjuk, hogy teljesen kialakult, teremtő erejű kulturfázisokat csak annak a nemzetnek az élet mutat fel, melynek irodalmában ez a folytonosság** megvan. A dolog érthető. Egy ilyen kulturfázishoz szükség van: egy társadalmi lelki típus teljes kialakulására, egy kialakult ideológia bizonyos ideig való teremtő erejére. Ezt a lelki típust pedig első sorban az irodalom neveli s ezt az ideológiát az irodalom őrzi meg.

Az irodalom hatása tehát a társadalmi alakulásokra a következő:

1. Kezdeményező, forradalmi (romboló és alkotó). A társadalmi alakulások gyökérokai kétségtelenül gazdaságiak. De ezek az okok önmagukban nem elégségesek arra, hogy a tradíciók, hit, törvények s más té-

* Az egyes iskolák jelszavai nem téveszthetik meg a vizsgálat. Naturalisták, reálisták, veristák ép oly szempontos elvonással látják az életet, mint bármely más iskola hívei.

** Természetesen a társadalmi élet összes tényezői között oly nagy a kölcsönhatás, hogy a tételt megfordítva is fel lehet állítani. Egyáltalában mihelyt szisztémát alkalmazunk az életre, csak rész-igazságunk lehet.

nyezőkkel lekötött közenergiát új társadalmi formái alakító küzdelemre szabadítsák fel. Az emberek túlnyomó tömege – és itt nemcsak a népet értem – az élet eseményeit csak egyéni vonatkozásokban nézi és nem generalizál. Éppen ez teszi egyáltalában lehetővé az emberi közösségek irányítását. X és Y és Z jobbágyok szenvedtek a rendiség borzasztóságaitól, de mindenik földesura gonoszságának, vagy más accidentiának tudta be bajait. Ekkor jön a művész, az író és olyan szuggeráló példát ad, hogy abban az egy alakban és egy történetben az olvasó vagy néző egy nagy szenvedő társadalom tagjának látja magát. Talán az általános ok rendszerét még most sem látja, de elkeseredése, nyomorúságának érzete most már szociális értékűvé vált. Az ilyen szuggeráló irodalmi típusok készítik elő azt a lelki formát, mely a társadalmi változásokat lehetővé teszi. A jacquerieben lényeges részük van a fabliauk és róka-regények rikító típusainak. A protestantizmustól felfedezett új testamentumon keresztül Krisztus valósággal parasztlázító volt a 16. században.

Az irodalom kezdeményező hatását így lehetne összegezni: az író szuggeráló típusokkal és mesével felébreszti az egyénben azt a tudatot, hogy életérdekeivel egy nagyobb közösség tagja. Megsejteti vele azon általános hiányokat és követelményeket, melyeknek egyéni bajai folyományai. Emotív úton beidegzi a közpsychébe azt a pár ideát, melyek az elkövetkező társadalmi kialakulás első rugói. Szóval megteremti az új kialakuláshoz szükséges szociális hitet. Mert a nagy közösségekben mindig egy hiszekegyet találunk mint legvégső lelki irányítót. E hiszekegy mondatai mindig érzelmi és értelmi axiómák. Egy pár alapigazság, melyhez életérdekei összes érzelmeit, egész sokféle lelki életét hozzágyökerítik. Amint többen észrevették – a tömegekben vallás, szocializmus, tudomány ugyanazon lelki folyamatok más-más tartalommal. Az immaculata concepcio, az általános titkos választói jog, a föld napkörüli forgása egyformán hit

a nagyközönségben. Természetes, hogy az ilyen szociális hithez az alapdiszpozíciót a gazdasági okok adják meg, de magát az új társadalmi kialakulás előidézéséhez és megvédéséhez szükséges szociális hitet első sorban az irodalom fejleszti és tartja fenn. A tudomány közkinccsé lett alapigazságai is emotív jellegűek a nagyközönségben, És ezt a tudományos hitet is elsősorban – éppen mert a köznél érzelmi jellegű – a szépirodalom teremti meg. Az újkori filozófia, szociológia és tudomány azon igazságai, melyek leginkább alkalmasak új társadalmi változások előidézésére, különösen a szépirodalmon át lettek egyetemes hitté: az etikai determináció, az átöröklés, a Darwinizmus, a milieu a szellemi életben, a házasság és a szexuális élet új felfogása etc. etc. Az irodalom romboló hatása természetszerűen gyorsabb, mint az alkotó – és ez így van jól, mert a társadalmi alkotásokhoz első sorban égető hiánynak az érzete szükséges. Ezért van pl., hogy napjainkban a morál terén (sőt a moráltudományban is) nagy ingadozások, bizonytalanságok észlelhetők. Az új, az etikai determináltság alapján álló demokratikus társadalomban kiveszett a hit, a szabadakaratban hívő monarchikus – egyházi társadalom morálja iránt. És új morális hit még nem alakult ki. A történelmi szemmel néző nem esik kétségbe és nem botránkozik. Nem mintha az az ostoba mondás vigasztana, hogy: morál nincs. Épp ilyen bölcsesség volna azt mondani: ruha nincs. A régi morál destruktívójában (a köztudatban) kétségtelenül az irodalomnak jut ki az oroszlánrész. De milyen két nagyszerű áramot látunk az utolsó 130-150 év irodalmában. Két különböző irányú – de egyaránt hősies és komoly törekvést – megalkotni egy individuális és egy szociális erkölcsi hitet (v. ö. pl. az ellentétet Stendhal, Flaubert és Hugo, Zola között etc.). És az új társadalom harmonikus morális hitének megalkotása az irodalomra vár.

2. Konzervatív és megkötő hatása van az irodalomnak. Tegyük fel, hogy bizonyos időtartam alatt az

irodalom – szuggeráló típusaival és meséivel vagy lírájával – bizonyos számú oly ideát tett a közösség vérévé, melyek abban az időben a legtehetségesebb, legtermékenyebb szociális életet teremtik. A közösség a munka-spórlás ösztönével és a megszokott affekciók makacsságával ragaszkodik ezekhez az ideákhoz. És az irodalomtól továbbra is oly típusokat, mesét, lírát vár, melyekből ugyanazon gondolatok és érzelmek irrádiálnak. Viszont a hasonló irodalmi termelés megerősíti ezt a közlelki típust. Így tart fenn az irodalom a társadalomban egy állandó kultúrfázist. A francia klasszicizmus és a 17. század erősen monarchikus egyházi társadalma szép példa az irodalom és a társadalom e kölcsönös erőviszonyaira. És vajjon annak, hogy nálunk a 19. századig egyik nyugateurópai kultúrfázis sem fejlődhetett ki tiszta típusban (középkor, renaissance, etc.), nem volt-e egyik oka, hogy nem volt elég irodalom hozzá, hogy ilyen állandó lelki típust teremtsen. (A kölcsönhatás olyan természetű, hogy ha a kérdést megfordítva tesszük fel, bátran igent mondhatunk rá.) Nálunk pl. középkori értelemben vett feudális irodalom hiányzik s a középkori hit nem tudta népünk költészetét oly gazdag virágzásba hozni, mint Nyugaton. És ez az oka talán, hogy igazi katolikus psyché, olyan értelemben mint Nyugaton, Magyarországon – talán – sohasem volt.

De az előbbi esetben, ezekben a termékeny kultúrfázisokban azért volt könnyű az irodalomnak ugyanazon társadalmi psychét megőrizni, mert a gazdasági és társadalmi viszonyok is jódéig – általában – azonosak maradtak. Az irodalom ereje többre hat: a társadalmi psychét, az ideológiát függetleníti gazdasági feltételeitől. Az irodalomnak e hatása igen nagy gátja a haladásnak és sok történelmi aberrációra vezet. Igen jó példa erre a magyar középosztály szerepe az újabb demokratikus küzdelmekben. Kétségtelen, hogy a magyar középosztály igen nagy része még oly újításoktól is irtózik, melyeknek szüksége már régóta közhellyé vált. És itt nemcsak az érdekeibe belegubó-

zott zsíros burzsoát értem, hanem a tekintetes, nagyságos – sőt talán méltóságos – proletárok (tanítók, tanárok, bírák, egyetemi tanárok, egyéb tisztviselők etc.) nagy tömegét. A magyar középosztály átlagalakjának legrikítóbb vonásai: Ott áll körülbelül, hol a múlt század 30-as éveinek francia burzsoája. Ha kérded, hogy hiszi-e istent, megbotránkozva felel: – Minden intelligens ember hisz istenben. De siét hozzátenni: – Ez nem a dogmák istene, hanem valami „erő”, „rend”. Tovább kérded, hogy ez a „rend” vagy „erő” személyes-e, morális bíró-e etc. Észreveszed, hogy bizony az egy határozatlan ködös képlet, egy átmeneti, paktumos isten, melynek apjai Kálvin, Voltaire, Hugo, Jókai, Darwin etc., szóval egy véletlenes, tarka részvénytársaság. Hihetetlenül kész felelete van az emberi egyenlőséget és a demokrácia üdvözítő voltát illetőleg. De húsába nőtt tisztelettel tartja természetesen, hogy az országot az arisztokrácia, a megyét a dzsenti vezesse. Mert ez az ember még mindig a Vas Gereben, Jósika, Kemény, Jókai, Herczeg típusain át látja a világot. És ebben az irodalomban (ez nem akarja érinteni e művek esztétikai értékét) megtaláljuk a romantikusok ködös istenségét. És ez az irodalom – általában – még mindig az arisztokrácia és a dzsenti alakjait exaltálja és ezekben látja a nemzet fentartó elemét. És igazán termékeny demokratikus kulturfázis csak akkor jöhet létre Magyarországon, mikor egy igazi demokratikus irodalom psychét terem hozzá.* Szomorú, hogy a pozitívizmust nálunk az irodalom nem aknázza ki egy forradalmi naturalizmus-sal. A mondottakhoz hozzá kell gondolni, hogy 1848-at milyen értelemben zsákmányolta ki a későbbi irodalom és be fogjuk látni, hogy a 19. század magyar irodalma épen úgy féldemokrata, mintahogy 1848 a félig mérések és félig megalkuvások kora volt.

Szomorúan érdekes, hogy a magyar vidéki „intelligencia” psychéj ét mennyire megkötötte – nem is az Arany, Vörösmarty, Petőfi, mert nem a tiszta forrásból merít – hanem az utánok élő parasztairo-

dalom, melynek fővonásai; hazug demokrácia, hazug népiesség, öt honvéddel egy hídon háromezer muszkát föltartóztató hazafiság, és egy gyalázatos valami, mit idealizmusnak szoktak nevezni. Vágj keresztmetszetet bármely gazdatisztból, szolgabíróból, al- vagy főispánból és találsz benne egy Lisznyait, egy Jókai típust, egy Szabolcskát, Ábrányit vagy Göre Gábort, Amíg ezt a holt masszát egy új irodalom életre nem masszírozza, értékes társadalmi ténykedést ne várjunk tőle.

II.

Hat-e és ha igen, hogyan a társadalmi élet az irodalmi tárgyra, az írói problémák megoldására, továbbá az író kifejezési módjára, szóval az esztétikai formákra?

Ugyanaz a lelki tevékenység, mely a pogánykor mondáit adta az irodalomnak, teremtette meg a középkor legendáit. Az új társadalmi élet új tartalommal, új tárgyakkal szüli újjá a halódó műfajokat. Így lesz a középkor eposza a modern kor regényévé. És törvényszerűleg ki lehet mutatni: Csak az a műfaj adhat állandó becsű remeket, melynek tárgyát élő gyökerek kötik a kor társadalmi életéhez. Ezért – például - a magyar műballada nem lesz más, mint irodalmi érdekesség. Művirág, melynek mesterkéltége mind ritkább, hatása mind halványabb lesz. Keletkezett oly időben, mikor a miszticizmus, a babona tragikus ereje megszűnt. Ezért nincs és nem lehet modern eposz. Az ilyen névvel szereplő irodalmi termékek vagy nem eposzok: mint a Toldi vagy Mireto; vagy irodalmi gyakorlat, mint a Zalán futása eposz-részei, (A Zalán futása művészi részei nem eposz,) Ezért tartom most lehetetlennek a történelmi drámát és regényt, Talán egy esetet kivéve: ha valami nagy általános jajtól áradó szimbólum.

Úgyszólván az összes fennebbi kérdésekre megfelelhetünk egy példával. E példa: a demokráciának egy

különös hatása az irodalomra. A tizenhetedik század arisztokrata társadalmának életszabálya: hasonlítani, egyforma lenni. Az író is minta után dolgozik s ezzel mintegy igazolja műve létjogosultságát. Rousseauval az egyén érték lesz s a szabad versenyre szabadult irodalmi piacon mindenki igyekszik a külön „én” reklámját megszerezni.

És kétségtelen, hogy ez a tény egyik – művészi eredményekben és komikus bizarrságokban egyaránt gazdag – kialakító tényezője a 19. század irodalmának. Benne van ebben az egyéniségkeresésben (resp. kiélelésben) az érvényesülés ösztöne s a mindenütt magános zseni fájdalmas gögje. A vallomások, naplók, önboncolások elárasztják az irodalmat. Az egyén patológikus jelenségeiben is büszkén mutat rá sajátos voltára (l. Rousseau, Stendhal, Musset stb. vallomáisait). És mikor a legkülönösebb egyén is kezd megszokott bizarrság lenni, akkor vagy márványszerű, érzéketlen plasztikus költészetbe menekülnek – a Parnasse és a l'art pour l'art hívei – vagy a lehetetlenségig egyéni formákban és nyelvben próbálják különválóvá kiáltani magukat. Innen a 80-as évek termékeny irodalmi anarkiája, melynek reprezentatív típusa Mallarmé. Ennek a szélső individualizmusnak a következménye a szimbolizmus és a vers libre: a valóság minél egyénibb felfogása s annak minél egyénibb formában való kifejezése.

Egy másik igen érdekes példára csak röviden mutatok rá: a 80-as években felserdülő német szociális irodalom. A rohamosan hódító új társadalmi eszmék az írók hosszú sorozatában (M. Kretzer, G. Conrad, H. Land, Mackay, F. Holländer, A. Holz stb.) determinálják a témákat, a kifejezési eszközöket, a nyelvet. És Hauptmannban egy nagy alkotóra találnak.

Az író tehát szimpatikus képzeletével legelőször érzi meg a társadalmi hiányokat és sejtí meg az új szabadító szociális ideált. Azután oly tárgyakat, esztétikai és nyelvi eszközöket keres, melyek ebbe az

ideálba közhitet teremtenek. Így pl. a francia romanticizmus abban az irányban, ahogy mind több-több társadalmi tendenciával lép fel, mindinkább naturalizmussá válik.

III.

Az irodalom fejlődését belső okokból történő változások, vagy a társadalmi élet alakulásai idézik elő?

E kérdésre a felelet részben benne van az előbbieken. Ha a társadalmi élet alakulásai hatnak az írói tárgyra, problémákra, nyelvre és esztétikai formákra: természetes, hogy az irodalom fejlődésének alapokai a társadalmi életben gyökereznek. De a felelet abszolút itt sem lehet. Ép úgy, mint ahogy az irodalmi típusok fentartják a társadalmi okokból keletkezett ideológiát akkor is, mikor ezek az okok megszűntek: a szuggeráló művészi példák tovább élhetnek, vagy előidézhetnek egy irodalmi kialakulást akkor is, mikor az előidéző társadalmi tényezők megváltoztak. A dekadens irodalmi kor ilyen társadalmi alapját vesztett ismétlése a társadalmi alappal bíró teremtő irodalmi kornak. Petőfi népdalai az okai annak, hogy most, mikor megszűnt a naiv romantikus felfogás a – romlatlan népről s a falut is a maga valóságában látjuk – még mindig szakajtóval ömlenek a sárba hullt pártás, elárverezett ökrös, anya-sírhalmos, Kossuth Apánkos népdalok. Ebből az okból tartom a napjainkban abszurdumnak a népszínműt is. A francia klasszicizmus még a 19. század elején, az egészen megváltozott társadalmi viszonyok között is oly erős, hogy birokra mer kelni a fiatal romanticizmussal. Mert volt Corneille, Racine, Boileau. Így plántálódnak át - egyes művek szuggeráló erejével – irodalmi kialakulások oly nemzet, vagy kor kebelébe, mely arra nem való. (A francia klasszicizmus a 17. század vége, 18. század első felének angol irodalmába; a ballada ko-

runkba a népballadák hatása alatt.) A nagy irodalmi változások okai mindig társadalmiak, de azután az irodalmi élet maga fejleszti önmagát.

IV.

Valamely irodalmi mű értéke függ-e a benne kifejezésre jutó társadalmi ideáltól? – Ha vannak az esztétikai értékmérésnek szociális vonatkozásai, melyek azok és minő viszonyban vannak ezek a szorosabb értelemben vett esztétikai szempontokkal.

Mi adja meg az irodalmi mű értékét? Az általa felköltött emóciók összessége? Az az életszerűség, mellyel ezeken az emóciókon át megéljük a művet? Vagy a mű által felköltött emóciók között van egy külön esztétikai emóció, mely – függetlenül a többi lelki folyamatoktól – egymaga szabja meg a mű értékét?

Azt hiszem, hogy akik eddig vizsgálták az esztétikai hatás lényegét és az irodalmi mű értékének alapfeltételeit – keveseket kivéve, különösen Guyaut, túlságos elvonással éltek és erudíciójuk magaslatáról igen arisztokratává szűkítették a szép körét. Az esztétikai hatásban okvetlenül meg kell különböztetni két fokozatot: az első a primitív, egyetemes esztétikai hatás, a másik a különös esztétikai rá gondolás.

í. A primitív egyetemes esztétikai hatás. Adj egy varróleány, egy nyomdász, egy megyei tisztviselő kezébe egy férc-regényt: Féval vagy Ohnet valamelyik ipartermékét és azután Hugo vagy Tolstoj valamelyik remekét: a lelki folyamatok, a hatások, melyeket ezek az igen különböző értékű művek ki fognak váltani bennök, körülbelül azonosak lesznek. Szánalmat, gyűlöletet, haragot, undort etc. fog érezni, aszerint, ahogy életérdekein s az uralkodó társadalmi psychén át látja a mesét és alakjait. Mert jegyezzük meg és ez törvényszerű: minél alacsonyabb fokán áll a műélvező a

műveltségnek, esztétikai érzéseiben annál több a praktikum, a mű hatása annál inkább az élet, az átélt élet valóságát teszi ki. És ez minden népnél mindig így volt és így lesz. Nagyon hamisan látjuk mi az erudíció megvilágításában a görög népet, mikor egy „csodálatosan esztétikai népről” egy népről, „mely a szépnek élt” etc., beszélünk. Azt hiszem, hogy a görög népnek ép oly kevésbé volt fogalma a „szépről” és bármily esztétikai elvontságról, mint akár a hottentottáknak vagy a zulu négeknek. Az, amit most görög irodalomnak és művészetnek neveznek, egy elite-társadalomnak lehetett a „művészet”, a „szép”. De a görög nép nagy tömegének bizonyára hit, fajfentartó ösztön, megszokott hagyományok, gyűlölet, szeretet: szóval élet, praktikum volt. Ha az esztétikai hatást primitív és egyetemes formában, tehát genetice vizsgáljuk, Kant megállapításának abszurduma szemünkbe kiált. Még ha olyan művet olvas is, melyben a legkisebb szociális vonatkozás nincs: egy szerelmi dalt, egy szerelmi történetet, a hatás akkor is szociális értékű: a lelki folyamatok átélésével erősödik benne másokkal való összeforrottságának tudata. Hiszen talán a szép esztétikai fokozatainak, a kellemesnek, szépnek, fenségesnek is vannak bizonyos szociális fokozatai. A kellemesben az élet egy részlet jelenségével érzi rokonnak magát s ez érzés tartalmát inkább csak az érzékietek adják, a szépben egy nagyobb közösségbe éli bele magát intelligenciájával, érzéseivel, egész lelki életével, a fenségesben az egész univerzumot irányító alaperők tragikus erejét érzi,

Az esztétikai hatásnak ez egyetemes formájában tehát egy külön és tisztán esztétikai emóciót megkülönböztetni lehetetlen és haszontalan elvonás volna. Az esztétikai hatás tehát ebben az esetben: a mű az egyén és a szociális ember közti ellentétet megszünteti. Az élet minden jelenségének az emberi lélek minden folyamatának megvan a maga esztétikai fokozata, ha az író fel tudja kelteni az olvasóban azt a szimpatikus képzeletet, mellyel mindezeket megélje s így az

élet egyetemes rokonságában megsejtse a közös sorsot és közös érdekeket.

Igaz, hogy ezt az átélést a legkülönbözőbb értékű művek a legkülönbözőbb eszközökkel érik el. És ebben a formájában a szép túláradja az esztétikát. Innen van, hogy az irodalmi hatás e primitív egyetemes formája és a mű értéke között nem tudunk semmi viszonyt megállapítani. Néha éppen olyan műveknek van nagy szociális hatása, melyek a változó társadalommal teljesen kiesnek az irodalomból.

2. A mű hatásának második fokozata az, midőn a mű külön esztétikai rá gondolással szerez élvezetet. Az előbbi hatás túlnyomó részben érzelmi volt s a lelki élet egész bonyolultságát, minden mélységeit áthatotta. Ez inkább intellektuális öröm. Az a l'art pour l'art élvezet, mikor egyéni életünk lehetőleg független marad a mű életétől s mikor tisztán az alkotás művészi eszközeit nézzük; oly elvonás, oly elfejlődése az esztétikai hatásnak, melyre minden időben csak igen kevesen képesek. Természetes, hogy az esztétikai hatás ezen formája az előbbiből fejlődött olyanformán, hogy a mű hatása alatt álló egyén kereste a hatás okait. Nem akarok kitérni e forma speciálisan esztétikai fejlődésére, csak megállapítom, hogy a szociális elv az esztétikai hatás e formájában is érvényesül: a mű esztétikai értéke annál nagyobb, minél szélesebb körű (időben és térben) szociális érzést támaszt. Minél inkább hozzátudja rokonítani énemet más korok és más viszonyok embereihez, minél inkább megéreztetni velem a közös humánomot.

Közelebbi, pozitív részletvonatkozásokat a mű esztétikai értéke és a benne kifejezett szociális ideál között – úgy hiszem – nem lehet megállapítani. Három kérdést kell föltennünk minden irodalmi mű értékelésénél; 1. Milyen lelki erők találtak szavakra az íróban és micsoda egyéni szükségszerűség ad azoknak egységet? 2. Mit adott az illető mű az irodalomnak? (formák, eszközök, nyelv). 3. Milyen emberi közösség talált kifejezésre a műben?

Azt hiszem, hogy csak az olyan irodalmi alkotásnak van gyökere az időben, melynél mind a három kérdésre: az egyéni, a speciálisan irodalmi és a szociális kérdésre – találunk pozitív megállapításokat. Ez a három dolog az, ami az író művésszé, a művet művészetté, a művészetet életté: nélkülözhetetlen magasabb szociális életté teszi. Voltak és vannak igen sajátos egyéniségű írók: Théophile de Viau, Liszti László, Hugó Károly, Otway etc, – és halálnak halálával haltak s csakis az erudícióban élnek. Voltak bámulatos virtuózai az irodalmi formaművészetnek és eszközöknek: Lyly, a francia rhétoriqueur-ök, a maga korában Gyöngyössy István etc, és teljesen elmúltak. Fogásaik legieljebb mások művében maradtak meg fejlesztő értékkel. És voltak nagy szimpatikus képzeletű vagy szociális jóakarattal tele írók: Bage, Willkomm, Tinódy etc, – és ma kívül állanak a legszelesebben megvont esztétikai határokon is.

V.

Minő tanulságot nyújt a fönnebbi szempontokból, a magyar irodalom szemlélete?

A magyar irodalom a 19. századig inkább társadalmi tett, mint szépirodalom. Vallásos, morális, hazafias eszköz.

Nagyon vigyáznunk kell azonban itt a tanulságok levonásával, így pl. ha a magyar társadalmi változásokból akarnók levezetni az irodalom belső fejlődését. Nem kell felejtetni: A magyar irodalom a 18. század végéig általában gyarmatirodalom, A témák, az eszközök, a formák rendesen idegenek, Némely időpontban pl. a 16., 18. századokban egyszerre különböző idejű és eredetű idegen hatások érvényesültek.

Így természetes, hogy régibb irodalmunknak nevelő értéke most már édes-kevés lehet. Mert értékük csak a kor speciális érdekeiben volt. Faji, művészi,

nyelvi szempontból régibb irodalmunk túlnyomó része értéktelen. Nem térhetek itt ki rá, de ez a tény a magyar iskolában az irodalomtanítás lényeges változására kell, hogy vezessen. A legnagyobb szociális (nemzeti szempontból is) aberráció, ezzel az irodalommal egy évet lopni el a gyermekektől. És az a filológia, amely ezen az irodalmon élösködik, a szociális életre abszolút erővesztéséget jelent.

A magyar viszonyokat illetőleg azonban fontosabbak a következő kérdések: Ha az új szociális hitet és psychét az irodalom alakítja ki és ha ez a kialakulás ki van téve a mindenféle olvasás lehetőségeinek: nem volna-e kötelesség a legszélesebb körbe irányítani ezt az olvasási? Nem lehetne-e – nemcsak üzleti érdekeket néző – igazán népszínházakat alapítani nemcsak az arra való dráma, hanem a líra és más műfajok számára? Nem volna-e szükség egy tervszerűen válogató és művészi fordító vállalatra? A magyar szocializmus megtett-e e téren minden tennivalót? Hiszen neki van legtöbb szüksége egy új szociális hit kialakulására és a legtöbb várnivalója. És vajjon új költői renaissanceunkban az abszolút individualizmus nem termett-e már elég irodalmi eredményeket, esztétikai eszközöket arra, hogy íróink – amennyire egyéni meghatározottságuk engedi – irányító kézzel kapjanak bele a szociális élet keretébe. Hisz annyi – vagy talán minden idea – készen van már, csak művészi beidegzésére van még szükség. Sehol gazdagabb zsákmánya nem lehet egy szociális irodalomnak mint nálunk. (Csak zárj élbem kérdem: mit tett a magyar irodalom eddig, hogy szellemi közösséget, érzelmi érdekeket teremtsen a nemzetiségek és a magyar faj között?) Vagy a magyar nyomorúságoknak még az a vigasztalásuk sem lehet meg, hogy halhatatlanokká legyenek, ha már múlhatatlanok?

1912.

A MAGYAR PROTESTANTIZMUS PROBLÉMÁJA.

I.

Néha-néha elém villantak e kérdések: milyen gyökerekkel kapaszkodik ma a protestantizmus a magyar életbe? Mi a létjoga, célja, szerepe, jövő kilátásai? A felelet elől mindig kitértem: mert erős feleletet éreztem magamban. Úgy gyült e felelet akarat és organikus elfogultság ellenére tudatom mélyére a gyermek és ifjú évek belém szűrő tapasztalatainak kényszere alatt. E feleletet – most is akaratom és belátásom ellenére – a következő erős impressziók riasztották szavakba.

Magyarország egy valahol levő kis városában hetekkel előre nagy hűhóval hirdették egy kálvinista püspök jövetelét. Hogy fényes kísérettel fog jönni, hogy minden testületnek deputációval kell fogadni, hogy kell négylovas hintó, diadalkapu, fehérruhás szüzek, öt koronás bankett, szóval olyan nagy legyen a cécó, mintha katolikus püspök jönne. És hogy vasárnap maga a püspök fog a templomban ígét harmatozni a híveknek.

A sallangos program megvalósult: szóvirágok, sablonos bibliai frázisok, teleszájú puff-puff mondatok.

Vasárnap a zsúfolt templomban 8-900 lélek táogatott lelki tartalom után. Milyen vigasztalást, milyen irányítást kapnak a modern élet sokféle bolyongásában? És megárad a szokott kálvinista frázisok zuhataga. Hogy milyen nagy fene isten az Úristen,

* E cikket egy háromszáz éve keresztül-kasul kálvinista család fia írja, Érdecségeiért nem a Nyugatot kell szidni. A Nyugat páratlan elfogulatlanságával szívesen adna teret ellen-

hogy milyen nagy a kiterjesztett erősség, milyen fényes a nap és milyen sötét a sötétség, hogy a szeráfok sem tudnak isten arcába nézni, hogy a tengerben sok a víz – és a rendes bibliai citátumok: zúgó szélnek zendülésében, nagy vagy uram a nagyokban stb. stb. Azután a „haladás” és „világosság” pöfetegei közé beékelve, hogy küzdeni kell a nyugat romboló áramai ellen.

Ebben az ötszázméteres moziban tömörítve látom a magyar protestantizmus minden gyökér-betegségét, melyeknek szimptomáit a következőkben összegezhetem:

1. Minden, ami akció, negatív, csak azértis tett a katholicizmus ellen.

2. A legthatártalanabbul általános szavak és mondatok abszolút tartalmatlansága. A magyar protestantizmusnak nincs többé pozitív mondanivalója.

3. Valami bántó ízléstelenség a külső gesztusokban, hangban, mimikában.

4. A modern gondolatok és a katholicizmus szimmetrikusan egyforma, sunyi gyűlölete.

II.

A kezdő protestantizmus anarchikus princípiumát – a hitbeli megismerés kritériuma az egyén – az élet, mint sok hasonló esetben, önmaga ellentétévé alakította át. Ez az egyénekre bomlasztó bomba-elv egy új szolidaritás egybehajó erejévé vált mindazoknál a különben igen különböző véleményűeknél akik újjá kívánták korrigálni a leszerepelt középkort. Érdekes, hogy később, a 18. század végén csírázó, a 19. század közepére teljességében kibomló „liberalizmusnak” protestáns színezete van még oly országokban is, ahol a protestantizmus igen csekély vegyi elem. Mert a protestantizmus elveinél, érzelmeinél, tradícióinál fogva már egy kész organizmus, eleven erő voit a liberális energiák érvényesítésére. Körülbelül ugyanazt a sze-

repes vitte a nemzeti liberalizmusért küzdő Európában, mint most a szocializmus: minden „haladó”, minden elégedetlen, minden „radikális”, lett légyen bármily ellentétes *ézelmuű* és gondolatú – benne látta egyetlen lehető szövetségesét.

És nagyon valószínű, hogy a protestantizmus ebben a liberalizmusban érte el pályája tetőpontját, *raison d'être*-je megteijesedését.

Mihelyt a nemzeti liberalizmus helyébe a szociáldemokrácia elvei lépnek s közgazdasági, morális és társadalmi téren a mostani úgynevezett radikális irányok jelentkeznek: a protestantizmust a két szék közt pad alá esés szomorú válsága fenyegeti. És csakugyan igen hamar két élő és jövőre képes ellentétes szervezet pofozógépe lesz.

Az egyik élő szervezet a katholicizmus. Hihetetlen elfogultsággal a protestantizmust szokták az ész vallásának nevezni. Látni fogjuk, hogy mostani felemás nyomorúságos helyzete éppen onnan ered, hogy alapja fül- és szemsértő illogikum. Az egyetlen keresztény vallás, mely a tiszta ész vallása, a katholicizmus. Fia egyszer a katholicizmus alapelveit elfogadod, ellenállhatatlan logikai kényszerrel testesülsz bele egy nagy szellemi szolidaritásba, mely mindent követelhet tőled, mindent előírhat neked. A katholicizmusnál világtörténelmi szervezet nem érvényesítette jobban a szolidaritás erejét, a *societas* elvét az egyén felett, A katholicizmus erős igennel és erős nemmel határozott lalkialkatot ad papjainak és híveinek, irányt von, célt tűz ki.

A másik nagy élő valóság a szocializmus. Dogmatete ugyan még nem forrott ki egészen s e tekintetben a szocialista írók előtt ugyanaz a feladat áll, mint hajdan az Egyház atyái és doktorai előtt: megépíteni az új szociális hit logikai konstrukcióját. De e konstrukció már elősejtődik s ami fő: az új hit hiszekegyje már megdönthetetlen mondatokba forrott a nagy tömegek lelkében. A szocializmus is határozott igent és nemet ad az élet kérdéseire.

Már most milyen irányítást, milyen feleletet ad a kor kérdéseire a protestantizmus? E kérdésnél tűnik ki a protestantizmus illogikus, negatív, imbolygó volta. T. i. pozitív tartalma a protestantizmusnak tisztán az az időhöz kötött funkció volt, melyet nálunk és más-hol is vitt: ellenzéki szolidaritás az egyházi és politikai hatalom túlkapásai ellen, a liberális ideák védelme. De mivel morálja a maga egészében, hittételei legfőbb vonásaikban azonosak a katholicizmus moráljával és hittételeivel, a „haladó” irányok szemében ma megvan mindaz a hátránya és megkötöttsége, mint a katholicizmusnak. Viszont nincs meg az a logikus hatalmi ereje, lelkét formáló határozottsága, pozitív igenje és nemje, mint a katholicizmusnak. Elvesztvén pozitív történelmi funkcióját, nem meri a keletkezési princípiumát: a hitbeli megismerés kritériuma az egyén – újra érvényesíteni. Mert valóban, ekkor nem lehetne tagadása az új irányok semmilyen állításával szemben s éppen ez alapelv értelmében oldódnék szét oly tételek elismerésével (a tud. monizmus, Darwinizmus stb.), melyek a keresztény vallás és protestantizmus teljes tagadását jelentik. Ha tovább akar élni mint szolidaritás, mint történelmileg kialakult hatalmi tényező, kénytelen az őt rég meghaladó irányokkal szemben saját *raison d'être*-jét letagadni és ha ezt letagadja, megszűnt protestantizmus lenni, így született meg a mai orrhangú, szemforgató protestantizmus, mely voltaképpen nem más, mint egy avortait, időtlenül fogant, kontároktól mímelt csempész-katholicizmus. Ugyanis a magyar protestánsok abból a folytonos és nagy veszteségből, mely úgy a katholicizmus, mint a szocializmus felé éri őket, észrevették, hogy valamit és gyorsan kell tenniük, ha nem akarnak elpusztulni. Vagy szövetkezniök kell a haladó irányokkal, vagy a katholicizmussal és általában a konzervativizmussal. Az elsőre is bizonyára sokan akadtak, de a másodikra első sorban a hivatalos protestantizmus fanyalodott rá. Ez a mai protestantizmus, mely a katolikus politika minden időtlen nagy hibáit elmímeli, annak világt-

történelmet alakító nagy kvalitásai nélkül, így keletkeztek protestáns köldök-bámuló szent egyesületek, így hoznak máglyaszagú határozatokat» Kettős hipokrizis, kettős gyűlölet hitványsága teszi undorítóvá ezt a protestantizmust. Igyekeznek összefogni azzal a katolicizmussal, idézgetik azokat a szenteket és főpapokat, amelyet és akiket lelkök mélyén gyűlölnék meggyötört őseik minden korlátolt fanatizmusával. Általános magtalan frázisokban gargarizálják „a haladás”, „a világgosság”, „az ész” jelszavait, midőn azokat az irányokat, melyek e szavak igazi tartalmát jelentik, gyűlölik a megsemmisülés kétségbeesett félelmével. Nincs undorítóbb, mint ezek a kalabriás-szagú fekete patkányok, amint szent pózaikkal, ócska gesztusaikkal, vontatott hangon hihetetlenül üres frázisaikat ólmozzák bele a szegény modern Vazulok füleibe. Hallgass végig ezer kálvinista prédikációt: 990 bibliai frázisok, puffogó nagy mondások s háromszáz év óta elvéhédhét természeti képek ostoba keveréke, mely lelki tunyaságra és ízléstelenségre zülleszt.

Mert a protestáns papság – kevés kivétellel – hihetetlenül műveletlen és szellemileg alacsony nivójú. A megürült protestantizmus nem tud lelkészeinek pozitív tartalmát, nagy életet kialakító emóciókat adni. Azoktól a teológiai ócskaságoktól, amit magukba kell piluláznunk, undorodnak. Még kiváló közöttük az, ki paraszttá vedlik s trágyában, földben, marhában éli meg életét. De e papság két égető fenéje, mely nincs szellemi érdeklődésre nevelve és kora szociális problémáiról fogalma sincs: – a kártya és az alkohol. Ha valaha pl. a szerencsétlen Erdélyt elrothasztó bacillusokat felsorolják, a kálvinista papot is első helyen kell megemlíteni.*

* Ez a cikk igazságtalan: mert való dolgokat túlhangozva és ízléstelenül kiált meg. Szívesen megkövetem azokat a kálvinista testvéreim, kiknek fájdalmat okoztam vele. De a belőle kiáramló vágyat most is érzem: hogy a kálvinizmus legyen élet, termés, szolidaritás a magyarság életében,

III.

Az élet szenvedélyével gyűlölök mindent, ami az élet látszatát kendőzi magára, de a halálnak, az elszáradásnak a szerve. A mostani protestantizmus ilyen szervezet. Pedig talán nem közönyös a kérdés: ha már megvan egy szolidaritás, melyet közös múlt és értékes tradíciók kovácsoltak össze s ha ez a szervezet eredeti funkcióját elvesztette, milyen új funkcióval nyerhet új életet? S talán nem mellékes dolog hozzátenni: hogy e szolidaritásban a magyarság több milliója van.

Igen értékes analógia e kérdés megoldásánál a magyar politikai ellenzék példája. Míg a közvélemény a 48-as tradíciókon, annak Ausztria-ellenes nemzeti-hazafias jelszavain hevülgetett, a magyar ellenzék virágkorát élte s vezetői nemzeti hősök voltak. Hogy azután e jelszavak a szocializmus folyton növekvő hatása alatt megkornyadoztak, az ellenzék a konzervatív kormány és a szocializmus székei között éppen úgy pad alá esett, mint a protestantizmus a katholicizmus és a haladó irányok közt, És mi történik? Az ellenzék emberei felismerik a helyzetet és meggyőződésük, tradícióik, húsuk-vérük ellenére magukra pirosítják a szociáldemokrácia legnépszerűbb jelszavait. Mert belátják, hogy enélkül csak ártatlan hadonászó Vitéz Jánosok lehetnek. S így dacára, hogy a mostani ellenzék óriási percentben minden hajlandóságaival hanyat-homlok ellentétben van a szocializmussal, lassanként az élet kényszere alatt létrejön egy olyan magyar ellenzék, mely tényleg őszintén és becsületesen: mert organikus érdekeivel fogja szolgálni a magyar demokráciát,

E példa útmutatása világos, szuggesztíója kike-rülhetetlen. Egy – már említett aggály – azonban fenmarad. Ha a protestantizmus magáévá teszi a haladó tanokat s régi funkciójához híven az előre törek-vők harcos orgánuma lesz, pozitív hitbeli tartalma lassanként teljesen szét fog oldódni, Akiket azonban ez az eset riasztgat, nyugodjanak meg az elkerülhetetlen-

ben, annál is inkább: mert ez már napjainkban nagy mértékben bekövetkezett. Tényleg: a protestantizmusnak jelenleg imperatív pozitív hittartalma nincs és nem is lehet. Nem lehet, mert azon alapelv értelmében, melytől létjogát nyerte, nem állhat elő pozitív hitbeli követelményekkel semilyen egyénnel szemben sem. A protestantizmus lényegileg ellenzéki, harcosszervezet s csak addig élhet tovább, míg lényegét meg nem tagadja. A protestantizmus csak úgy élhet meg, ha mint a folytonos haladás szerve, tartalmában újra meg újra megújítja magát.

Kiszámíthatatlan az a nyereség, ami az egész Magyarország jövőjére várna, ha ez a hatalmas szolidaritás a szociáldemokrácia harcosszervezetévé válna. És nem mindenképp hasznos volna, ha a nyugat haladó eszméit egy olyan szervezet asszimilálná a magyar élet számára, mely elemeiben túlnyomólag magyar és mély gyökerei vannak múltunk szerves fejlődésében?*

1913.

* Ez a megoldás így a jövőtől szorongó harcosszervezetévé válna. De a cikk általános jelentése most is aktuális.

A MAGYAR TANÁRSÁG PSYCHÉJÉHEZ.

Szeretném, hogy a szavaim lábujjhegyen, szelíd hízelgéssel kopogtassanak be az olvasóba. Hogy higgye el, hogy nem harag, nem személyes motívumok mondatják velem a következőket. Egy olyan fájdalom lesz bennem szavakká, mely talán az egész fiatal tanárgenerációnak sajtott.

– És nem egy nem sikerült élet panasza. Alólírott azok közé a kivételesek közé tartozik, kiknek az élet többet adott, mint amennyit várt. Élete nagy egészséges nevetés és annyira beleéli magát – akarata ellen – minden életbe, hogy semmi sem lehet a haragvásig idegen előtte. Neveltetése is szerencsésebb volt valamivel. Az itt felpanaszolt hiányokat sokban pótolta az Eötvös-kollégium könyvtárának szerető irányítása.

Nem is új dolgok mondására ágaskodik. Legfeljebb az őszinteség intenzitása lesz szokatlan. Mert a társadalmi változások sokszori és erős impressziókat kívánnak.

A tanárok energikus mozgalma egy lappangó igazságot rikítóít barát és ellenség szemébe: A tanárnak csak felemunkája az iskolai jövőképzés. Másik főfeladata: belemenni az életbe, hatni kortársaira, tényező lenni a magyar közélet kilakulásában.*

A tanárnak ez a munkássága a statisztika rubrikái szerint igen nagy. A valóságban: illuziórikus, majdnem semmi.

A szabad lyceumok, népies előadások programjaiban ilyenek szerepelnek: A. tanár: Vörösmarty tájképei. B. tanár: A magyar nyelv rokonai. C. tanár:

* Speciálisan tudományos működést természetesen csak egy igen kis percenttól lehet várni.

A kuruc költészet esztétikai méltatása. D. tanár: A macska a középkor költészetében etc, etc.*

Mit jelent ez? Azt, hogy 50 vagy 100 vagy több polgár kellemetlen ülésben szundikált át egy órát, hogy X. tanár a működése rovatába beírhatja kultúr-munkáját és – hogy Magyarország roppant kultúrország a rubrikák kirakatában.

Úgy gondoljuk, hogy a tanár közéleti működése háromféle lehet:

1. Pozitív ismeretek terjesztése a reális tudományok köréből. Még pedig vagy praktikus értékűek, vagy olyanok, melyek a világnézetet helyes objektív képzetekkel gazdagítják,

2. A humaniórák (sciences de l'homme) történelem, irodalom, esztétika, etnográfia etc. egyes részei csak mint szociológiai ábrák szerepelhetnek egyes szociális jelenségek megvilágítására. Ezek is lehetnek: praktikus értékűek: ránevelik a polgárt feladataira a demokratikus Magyarország kiépítésében. Másodszer: holt ideák eltakarításával, új ideák beidegzésével olyan szubjektív tényezőket adnak a világnézetnek, hogy képes legyen az egyén felszabadulni a múlt egyes haszontalanná vált kényszerképzetéből. Hogy egész életévei kora gyermeke legyen s élvezni tudja a modern élet szépségeit.

3. Tényleges részvétel a közéletben, amennyiben az iskolai működésének nem árt (és a határ nagyon széles!). A magyar közélet legfőbb kulturkívánalma: hogy Magyarország szűnjön meg jogász-pays de Cogne lenni. Ne legyen a tanár meddő trappistája (az legalább sajtót készít) az életnek. Merüljön bele a közéletbe. Vegyen részt, amennyire csak lehet, a testületnek, a városi és megyei élet munkájában. A magyar intelligencia egyik legértékesebb eleme legyen aktív tényezője a magyar közéletnek.

* Magam is tudok igen szép kivételeket. És – mindjárt látni fogjuk – ez az állapot első sorban nem a tanárság hibája.

I.

Mennyiben neveli erre az életre* az egyetem a tanár-fiókat. Hogy nyitja rá szemét korára, hogy tanítja meg olvasni az életben? Milyen képzeteket, milyen emóciókat ad akarata ösztönzésére, hogy a társadalom cselekvő erőt nyerjen a friss tanárban? Milyen energia-forrást jelent a magyar egyetem a magyar életre?

A túlzásfolt terembe bejön egy „úri ember”, aki a katedra – s hélas! – egy nagyságos vagy méltóságos cím perchoir járói hullatja a szavakat az alája tartott intelligenciákba. És a szavak hullnak és hullnak és szavak,

A magyar irodalom tanítása a következőkből áll:

1, Minden írónál évről-évre konstatálni a „nemzeti szellemet”. Ez kényelmes mechanika. Milyen különös volna, ha egy zoológus a tyúk-fajok tanulmányozásánál azzal töltené az időt, hogy kimutatná mindeniknél, hogy akár kokinkínai, akár orpington, milyen, „mélyen tyúk!” Nem magától értetődik ez? Narcissus hazafiság ez; nemzetiszínre festi a köldökét s addig gyönyörködik rajta, míg bele vakul.**

2, Párhuzamot vonni a magyar irodalom bármely írója és a világirodalom bármely írója között. Ahol konstatáltatik, hogy x vonás vagy megvan mindkettőben, vagy csak az egyikben, vagy egyikben sem. Ekkor kutatni kell: miért nincs meg? Az összehasonlításnál egy nemzeti d e rendszeren a magyar részre billenti a mérleget, így pl. V. Hugo azt mondja: *Le soir se déploie ainsi qu'une bannière.* Ellenben Petőfi: A

* Amiket itt fogok mondani, minden személyi vonatkozás nélkül mondom. Hisz igazán semmi személyes rancune-re nincsen okom s annak a tárgynak a tanára, amely ellen a legerősebben szólok – a finn-ugor nyelvészet – a legnagyobb jószággal kötelezett hálára. Tudományos jóhízműségét és lelkiismeretét feltétlenül tisztellem, itt a rendszerről van szó.

** Az efajta hazafiságra most sincs más véleményem.

nap lement, eljött a csend. „Nem meglepő a magyar rövidsége, egyszerűsége. A síkon lakó keleti nép őszintesége ez (a dogmává torzult Taine hatása alatt nálunk hinni lehet, hogy a budai várakók sunyik, ravaszok, a Külső Kerepesi-út lakói pedig majdnem az anyag megsemmisüléséig kiirradiálják magukat őszinteségükben), mely röviden konstatálja a tényt, még ha kárára is van. Akaratlanul feltűnik előttünk a büszke, délceg tartású ősmagyar, ki felfelé tartja fejét, mintha lesne a levegőben harcos istene kedvenc madarát: a turult etc. etc.

3, Analizáló esztétikából: végig kell mászni az író művén, prózává nyálazni szét, metaphorákkal és hasonlatokkal hígítani fel. Így születnek az ilyen témák: Petőfi és a természet, Arany metaphorái, A felhő a 19. század magyar lyrájában,

4, Halálra holt íróknak exhumálásából. Becipelni a halhatatlanságba olyan írókat, kik mikor meghaltak, igazán hihették, hogy irodalmi munkásságuk biztosítja őket minden névvel nevezendő feltámadás ellen. Kiszűtni rokonságát, hogy mit csinált „már az iskolapadjain”, ki és mi hatott rája etc. Milyen dicsőség, ha olyannak adhatjuk a nyomdafesték resurrectióját, kit még senki sem emlegetett. Ha „felfedeztünk!” Nem ajánlanám Vergiliusnak, hogy ezeket a törekvő filológusokat spacíroztassa a Poklon át. A Pokol minden fűzfapoétáját disszertációba lopnák. Ezek a törekvő Krisztusok a múlt minden Lázárját feltámasszák: summa cum laude.

5, Vitás kérdések örökös felderítéséből: Ki volt Anonymus? Mikor és hol született Tinódy? Voltaképpen mikor született Gyöngyössy? A fő dolog, hogy új véleménye legyen az embernek: hogy az új disszertációban az legyen Anonymus, aki még sohasem volt és ott és akkor szülessék Tinódy, ahol és amikor még sohasem szüleiéit. Micsoda dythirambusos apparátussal mutatjuk ki pl. hogy X. író, ki eddig közhit szerint május 1-én született: április 30-án könnyített mamája helyzetén!

A másik általános lelki trágya: a finn-ugor nyelvészet.

Mennyi titkos öröm! Mily szép bepillantások az élet titkaiba !*

Meg lehet itt tudni pl. hogy a magyar kengyelt semmi sem akadályozza, hogy azonos legyen a vogul kens'al-lal, a magyar nap-szónak módjában van a vogul naj-pi, a nép szónak: a vogul ne-pi-vel azonos lenni, A magyar zár szó világért sem a szláv zavar egyik alakja, A loyális magyar nem szerez ily könnyű fáradsággal szót, Nem, a zár az osztják toxrem-nek felel meg.

Mi az eredménye ennek a hangtörvény (törvény?) – és szömegfelelés özön bevágásának: memoria-clown, kultúr-papagály,

És szeretném látni azt a sterilis embert, aki itt nem szül, azt a peches Columhust, aki itt nem talál Amerikákra!

Előveszi az ember valamelyik rongy rokonságunk ostoba, kulturátlan, értelmetlen termékét, pl. egy kötet vogult Kell hozzá egy pár száz ív cédulákra vágott papiros. Ezekre kiírjuk pl. az m végű szavakat. Azután a cédulákat jelentésük szerint csoportosítjuk. Ebből aztán egy életen át variálhatunk, kombinálhatunk, permutálhatunk.

Nagy szeget ütött a fejembe pl. a következő dolog – és ez félig sem tréfa, A magyar í hangnak vagy í és e féle hangok, vagy diftongusok alhangú magánhangzóval felelnek meg. Ezeknek a hangoknak egy távolabb múltban megint többféle hang felel meg és így tovább. És ez így van minden hanggal: vocállissal és konzonzánssal egyaránt. Mármost egy összeállítást csináltam s ebből kisült: ezelőtt öt ezer évvel már annyi hang volt a nyelvben, hogy ha egy fm-ugor – a leendő nyelvészekről való gondoskodásból – azt

* Nem laikus ember beszél. A finn-ugor nyelvészet éveken át hitem volt. Nem is sikertelenség panaszol: Első kezdéseim a legnagyobb jóakarattal fogadták és érdemen felül jutalmazták.

mondta egy lánynak; légy feleségem – legalább is 24 órába telt, míg e két szóhoz szükséges hangokat kirángatózta magából! Ez már pedig még egy ős-fiatal finn-ugornak is túlságos strapa.

Azután filozófia is van ám az egyetemi tanulmányok rubrikájában.

De ne tessék megijedni, ez nem arravaló, hogy az illető a saját szakjában tovább lásson. Hogy szaktapasztalatai alapján egységbe lássa az emberi törekvéseket. Nem.

Itt – cél és szempont nélkül – be kell dióhéjazni az egész filozófia történetét Kain és Ábeltől – Kantig! Az Isten őrizzen a modern filozófiától! Vajjon nem jó volna csak a középkor filozófiájára szorítkozni?

Miután az ember így egy Rozsnyai-féle „3 nap alatt tanító nélküli harminc filléres filozófus” lesz:

Be kell vágnia egy logikát. Erre rendesen egy bizonyos kézikönyv szolgál. Ezt a könyvet nem értette meg 1, az, aki magyarrá kölcsönözte, 2. senki.

Azután magába kell habzsolnia egy blindre - hopp – lélektant. Definiciók magolása. Az exerimentális és néppszichológia eredményeiről kukkot sem halí. Ismeretes az az anekdota, hogy Napóleon anyját egy bálban érte utói a szülés. Csak annyi ideje volt, hegy a szomszéd szobába fusson és világra ejtette Napóleoni így fut a pszichológiai definíciókkal terhelt szegény filozopter a vizsgára és ott örökéletére kiejti magából a filozófiáját. Ez a filozófia,, ez a pszichológia nem nyitotta rá semmire sem a szemét, nem volt tényező fejlődésében.

Így készítik elő az Egyetemen a magyar tanárt az életre. Mikor képzelete, asszociációja, egész fiatal élete az akció felé hajtják, hogy beleélje énjét a körül folyó életbe, hogy tényező legyen kora erőfeszítésében: úgy telerakják a múlt cserépdarabjaival, hogy akarata narlizálódik. Abszolúte semmit sem tud abból az életből, melybe kimegy. Szerényen kicsinyítve, legalább az utolsó 50 év fejlődése teljesen ismeretlen előtte. (Kiváló historikus barátaim vannak. De – ki-

véve a kiegészítést – az utolsó 50 év nem történt számukra.) Az újabb irodalom és művészet eredményei, az újkori filozófiai és szociológiai kutatások perspektívája, sokféle életű korának nagyszerű küzdelme a jobb felé – mind terra incognita. Hány hal meg úgy, hogy egy napot sem élt saját korában. Vagy nihilistává bágyassza e sok miéért-nélküli adatzabálás. Legjobb semmit sem csinálni, munka és cél betegség és a futó napok mozaikja lesz. Vagy beteges ambícióval igyekszik becédulázni magát egy egyetemi katedrába s egy adattudálékosság eunukjává lesz. S így épen azok, kik szorgalmok, vagy tehetségek folytán leghasznosabb tényezőivé lehetnének a közéletnek, végzik el magukon a nihilizmus, a linguisztika vagy a filológia harakirijét.

Az Egyetem nem ad szociális értékű nevelést. Elvon a közélettől,* melynek elementáris problémáit is ismeretlenül hagyja. Az akcióra legértékesebb energiákat cerebrális onaniára neveli. Az Egyetem a magyar szellem *Entreprise des pompes funèbres*-je.

És most szabad legyen itt két citátumot megengednem. Seignobos így ír a *Le Régime de l'Enseignement supérieur des lettres c.* munkájában (Paris 1904-5.):” ... on ne peut guère espérer qu'une société démocratique entretiendrait, par pur esprit de tradition, un système d'écoles supérieures qui paraîtrait ne servir à rien. C'est donc une question vitale pour l'avenir de nos établissements de découvrir à quoi peuvent servir l'étude et l'enseignement des sciences de l'homme.

Lavisse pedig *Apropos de nos Écoles c.* művében: il s'agit d'orienter notre haut enseignement, sans qu'il perde rien de son caractère scientifique, vers la vie réelle ... (Paris 1895.)

* A jogászok, tanulmányaik praktikus oldalánál fogva, s a reális szakú tanárjelöltek sokkal szerencsésebbek.

II.

Szegény kis cédula-filozopter kikerül az életbe. Mit csinál ott a kens-al-lal és az Arany metaphoráival?

Ha Pesten marad – és ki nem kívánja ezt?* – élvezheti az életet mint egoista, ha az egyetemi tanulmányok nem tették képtelenné erre is. Ha családos ember lesz, kenyérvadászaton keli lennie reggeltől estig és csak azért eszik és alszik, hogy legyen ereje kenyeret keresni.

De nagy része vidékre megy. A rendesen nagyon szegény filozopter tanár úr lesz, kinek – ha a város nagyon kicsike – még egy-két rendőr is szalutál.

Hánynak fordul meg az eszében: itt van egy sokféle elemből összetett, de minden rétegében tudatlan vakon élő társadalom. Fiatal életem egész energiáját, minden szerzett kincsét arra használom, hogy kiolvaszam bajait és hasznára legyek.

Erre nem nevelték. Soha eszébe sem juttatták, hogy a realitás adataiban keresse tudását, vagy meglévő tudását azokra applicálja. Az egyes esetek mögötti általános jelenségeket nem láthatja. Hisz saját kora kínai nyelv számára.

Látja, hogy nagyjában két részre oszlik a társadalom: „úri” és „nem úri” emberekre. És minden ereje arra tolul, hogy „úri ember” legyen.

Mi szabja meg vidéken az „úri ember” fogalmát. A vármegye; a vagyonából kimakaózott dzsentrí és arisztokrácia érdek-összekapaszkodása. Ebbe a társágba tartozni, ebinak modorát, hangját, világnézetét (milyen!) elsajátítani: ez a „jobb fajta” „úri ember” tanár főtörekvése.

A tanárság s egyáltalában a magyar középosztály kapitális bűnét ebben az „úri ember” betegségben** látom, mert ez nem más, mint dörgölözés az arisztokrácia felé.

* Ez maga is egészségtelen jelenség.

** Van az úri embernek egy másik jelentése: mely ízlést, karaktert, az egyén belső értékének lehető kifejtését jelenti.

A középosztály 70 percentje származás, 90 percentje nyomorúságával, bajaival a nép- és munkásosztály fátum-rokona. Azonos viszonyok mostohasága, azonos ellenséges erők hatása akadályozzák kifejlődését. Igazi nemzeti és demokratikus hivatása volna, hogy ezeknek legyen testvére, ezekre igyekezzék hatni, ezeknek az életében legyen élet.

Az, hogy felolvasást tart Petőfi hasonlatairól, vagy a középkori szimbólumokról – az nem társadalmi akció.

Az, hogy hazafias ünnepeken kirázzuk magunkból a „Kárpátoktól az Adriáig”, „Petőfi mint egy Tyrteus”, „a nemzet mint egy ember állt talpra” etc. s más hasonló hazafias gargarizálásokat – ez nem hazafias, nem társadalmi akció.

Olyan viszonyban van a tanár a néppel, mint a zsidó nép a Verestengerrel: átmegy rajta, a tenger is megmarad tengernek s az ő lába sem lesz vizes. Nem hatnak egymásra. Mert a tanár „úri ember”.

Mi a receptje e szónak?

Egy „úri ember” a kaszinóban lekártázhathatja a bört úri barátjáról, és „úri ember” marad.

Az „úri ember” hazafisága tósztokban és a fenn citált stereotyp frázisokban pattanászik ki és pezsgővel öntöztetik. Fő vonása az idegen kultúra gyűlölete, nem mert idegen, de mert kultúra.

Az úri embernek nincsenek erős véleményei: ez illetlenség. Ismeri az 50 percentes kiegyezés elegáns tónusát. Az úri ember elegáns epikureizmussal veti magát alá „a szükség korrupciónak”.

Innen magyarázható, hogy a tanárság egy jó része visszavonult életet él, mert nem tud megfelelni e receptnek. Ha az egyetemi szorgalom a vis inertiae-nél fogva tovább tart benne, elzárja magát az élettől, mutatott külön lesz és talán cikkeket is küld – a filológiai közlönybe.

S van, fájdalom, egy harmadik – és sokszor nem a légiért éktelenebb – elem is, Fiatal energiáját alkoholikus vagy erotikus életbe öli. Csalódottan azt tartja

legnagyobb értéknek az életben, hogy a halálnak lehet élni.

Így fatálisan, okozatszerűen a magyar intelligencia talán legértékesebb eleme halott a közélet számára. S a magyar közélet marad a tudatlan, de vad energiájú vadászemberek kezében, kik sokszor a kaszinó kártyaasztala, vagy egy five o'clock teáscsészéje mellől pottyannak nagy szociális jelentőségű állásokba.

III.

Az utóbbi időkben – különböző okokból – szerencsés változások kezdenek történni. Generáció nő fel, mely érzi, hogy a két nem lét közti életet bűn és bolondság elveszteni. Hogy ki kell élni teljes életünket és a közélet eleven-ható faktorává kell birkóznunk magunk.

Egyik nagy ok kétségtelenül a francia kultúra fokozottabb hatása. A francia levegő nemcsak a magyar lírát termékenyítette csodálatos virágzásra, hanem szociálisan gondolkodó nemzedéket is nevelt.

A német kultúra nevelése – miért, miért nem – csődöt mondott. A pedanteria átjött a határon, az eredetiség, a mélység a vámon kívül maradt.* A fiatal német erő brutális imperializmusa veszélyes példa hó-bortos kannibál politikára.

A francia kultúra egyetemesebben emberi. Nyelvének egyszerű logikája könnyebben nevelő eszköz. És nem kell felejteni, hogy Paris a szociális ideák laboratóriuma. Egy-egy idea felrobban és francia vérrel öntözi a kultúrát, A francia dolgozik tovább.

Parist évről-évre jobban előntik a magyarok. És a francia tanulságokon át a többi kultúrában is jobban meg tudják látni a lényegét és a hasznost.

* Riedl Frigyes ezt már felpanaszolta a B, Szemlében. Neki bizonyára meg van kötve a keze s ha annyit mondhatott, amenynyit mondott, az már sokat jelent.

Az új *generáció* belátja, hogy nincs nemzeti szellem nemzeti szellemért, nincs múlt múltért, nincs tudomány tudományért.* Minden arravaló, hogy az egyén életét intenzívebbé, a szociális életet gazdagabbá, produktívabbá tegye. Ebben az életben kell cselekvő erő lenni. Ezt a kort keli megérteni. Ezt a megértést keli gyümölcsötetővé tenni a jövőre.

Belátja az új tanár-generáció, hogy le kell vetkezni a félnék filozófiát. Bele kell vegyülni az élet lökdösődéseibe. Harcolni keli az iskolán kívül.

Belátja, hogy – tiszavirág osztályok és potenciákon keresztül – a történelmi élet annyimint: az egyetlen történelmi osztály: a nép evolúciója. A nagy egyének és perszonális hatalmak a szociális élet selection voltak bizonyos funkciók betöltésére. És ha funkcióeltolódás történt, a társadalom előbb-utóbb összetörte az eszközt. Az új generáció élete értékét, célját, érdekeit ebben az evolúcióban keresi.

Belátja, hogy a sok nyelvű, fajú, felekezeti Magyarország mozaikdarabjait csak két dolog tarthatja egységbe: 1. az anyagi jólét; 2. a szellemi kultúra. A szolidaritás alapját a faji öntudatban, az univerzális nyomorúságban és kultúrszükségletben látja. Célja tehát egységes kultúrával egy táborba hozni azokat, kik egyformán szenvednek. És tudja, hogy ez a kultúra fegyver és győzelem. Így egyénileg a legteljesebb, szociálisan a leghasznosabb, nemzetileg a jövőt leginkább biztosító életet élheti.

Az új tanár-generáció az iskolában az objektív békés munka embere. Az iskolán kívül az új magyar társadalom katonája. Katona: mert az új magyar társadalom harcot és elszántságot jelent.

1911.

* Tudjuk, hogy a tudományos kutatás postulatuma, hogy csak a tényeket nézze, minden tekintet nélkül a praxisa. De azért minden fáradságra érdemes tudománynak van applicatioja, a theoria mellett van; ars-a.

AZ INDIVIDUALIZMUS CSŐDJE.

I.

A sok félelem közt a legnagyobb félelem: nem fognak-e az újabb generációk, téves általánosítással, egy abszolút individuális morál szükségére következ- tetni a mai napokból? Ez az idő, mikor a közösség mint egy mithológiai szörny ül a városok felett s köve- teli napi ennivalói át: testet, intelligenciát, érzést, aka- ratot, jövőt, életet, mindent, ez az idő nem fog – ért- hető reakcióképen – egy borzadalmas anarkiát te- remni a túlélőkben?

Pedig ez a következtetés végzetes történelmi té- vedés volna. A legnagyobb tévedés, a mai egyetemes feláldozásban a szociális princípium győzelmét látni. Kellőleg megtágított horizontból élesen látható, hogy a világháború a százötven év óta dühöngő individuális folyamat paroxizmusa, logikus legvégső kifejlése.

Ezért e nagy történelmi folyamat: az individua- lizmus rövid szintézisét akarom adni, annak a folya- matnak a szintézisét, amelynek végén mint az összeg az összeadásnál, a konklúzió a következtetésnél: a vi- lágháború áll.

II.

Romanticizmus, individualizmus, kapitalizmus, szabadverseny-demokrácia: íme az utolsó százötven év nehéz nyavalyája. Helyesebben ez utolsó százötven év nagy betegségére elég e két fogalmat megjelölni: ro- manticizmus és szabadverseny-demokrácia. Az első az ok, az okozó lelki forma, a második az összes eredmé- nyeket magában foglaló okozat, az általános állapot. Mert mindazok az individualista változások, melyek a vallási és erkölcsi téren, a művészetben és irodalom-

ban történtek, a mai gazdasági és politikai intézményekben megtestesültek, logikus következményei a romantikus lelki formának s mindezeket az eredményeket teljes joggal lehet a szabadverseny-demokrácia név alá összefoglalni. Kifejtettem már egy ízben azt a különbséget, mely az egyházi-monarchikus-rendi világ és a szabadverseny-demokrácia pszichéje közt van, de ez a különbség oly fontos mondanivalóim kidomborítására, hogy itt is kénytelen vagyok részletesen ismételni.

A romantikus pszichével szemben a klasszikus terminust szokták használni. Én – nehogy e terminus igen szűk legyen, vagy félreértésekre adjon okot – a szociális vagy logikai lelki alkat kifejezést használok.

A keresztény-monarchikus-rendi világot tehát a szociális vagy logikai lelki forma teremti meg. Helyesebben: az a világ ennek a lelki állapotnak a külső objektiváltsága. A logikai jelző itt egy megtágított értelemben van használva. Logikum alatt itt a tudatos érzelem rendezett ösztönök, akaratok, érzések, gondolatok összességét értem. Lehet tehát e lelkiformájú ember túlnyomólag érzelmi, sőt a szenvedélyek embere is. De ezeknek az érzéseknek vagy szenvedélyeknek tudatos értelmi tartalmuk van és bele rendeződnek a ludat egységébe. Az exaltáltak legizőbb isten-örülete is éles, határozott vonalú logikai tartalommal bír, mely körül egységbe rendeződnek lelkének többi elemei. Annyiban vagyunk szociális egyedek, amennyiben ilyen tudat, ilyen logikum vagyunk, ezen túl az egyén, a tiszta én sötét anarkiaja áramlik. A keresztény-monarchikus-rendi világ embere ebben a tudatban vagy logikumban éli meg életét. Maga az e korban gyakran előforduló csoda és az úgynevezett intuíció, mely a hitbeli megismerés terén oly nagy szerepet vitt, sem mondanak ellent ennek az állításnak. Az intuíció végeredményben tudatunk egy olyan bizonyossága, egy olyan konklúzió, melynek eredetét és következtetési láncait nem látjuk. Ránk lepően, mintegy a környező világ

termi belénk az intuitíve élénk toppanó bizonyosságot. Mi azt hisszük, hogy pillanatszerűen állott elő bennünk, vagy csodás megnyilatkozás szava. Pedig talán évek hosszú sora óta folynak bennünk azok a folyamatok – de tudatunkon kívül – melyeknek eredménye egyszerre, a természeti előfakadás követelő bizonyosságával lép tudatunkba. Épen ezért van egészségünknek ez az igenlése, ez a valóságos organikus hit, mert e bizonyosság mintegy az egész tudatunkba nem rendezett énünk megismerése, melynek csak végső eredményét könyveli el a tudat. Mert tudnunk kell, hogy egész testünk, orrunk, fülünk, szemünk, bőrünk, lábunk folytonosan következtet és emlékszik, de ha ez a következtetés nem a tudatban folyik le s csak eredménye toppan oda: mintegy csodának, belső revelációnak, feltétlen bizonyosságnak tartjuk, mert nem voltunk jelen az igazságkészítés ingadozó munkájánál» De azért ez az intuitív igazság, bár énünk ismeretlen, egyéni sötéttségében keletkezett s bár logikai láncolatlan nem mindig támogatható: végeredményben egy élesen kidomborult tudatbeli képlet. Ezek a nagy intuitív igazságok mintegy logikus, fizikailag determinált eredői a ránk ható életnek s így egy korban a közösség majd minden tagjában előfakadnak s így végeredményben szociális tudatelemek. Mert nem szabad itt az intuíción szót abban a ködös és anarchikus értelemben venni, amelyben az individuális kor fogja használni, A szociális lelki forma mindennek előtt az emberek erős egységét, a közösségek erős központosítását jelenti. Tudatunk gépezete körülbelül mindenkiel azonos és mindenkinél azonos módszerrel hozható működésbe. Mivel ez a tudat, ez a logikus énünknek a test életéből legeltávolodottabb folyamatai, e kor embere erős tagoltságban külön testnek és külön léleknek érzi magát. Ez a lélek szükségszerűen feltételezi Istent s Isten létéből logikusan következik, hogy Isten a maga történelmi akaratát vezető intézményben testesíti meg. Egyház és állam a folyton fejlődő emberiség gerince, a vezető isteni gondolat. Egyház és állam megszabja

az egyed helyét, élete irányát, célját, értelmét. A közösség egy tiszta, átlátszó logikus mondat, melynek logikus hierarchiájában foglalnak helyet végtelen egymásalattiságban az egyedek. Ez a hatalmas hierarchikus struktúra megkívánja – nemcsak előállításának történelmi jogánál fogva – hogy a társadalmi tagoltság örökkévaló jegyű legyen, mint egy természeti kényszer. Az isteni gondolat nem a múltó egyedben, hanem sub specie alternitatis, a genusban testesül meg. A király nem önmaga külön egyediségében király,* hanem együtt összes elődeivel és utódaival s a jobbágy hasonlóképpen így jobbágy. Minden átingadozás egyik helyről a másikra, a kereteknek minden megtágítása líraivá, zavarossá tenné ezt az örökkévalóságra épített logikus egészet s katasztrófát készítené elő, Az emberiség, mint egy csodálatosan átgondolt mondat logikus tisztasággal mondja az isteni akaratot. Mi lenne, – ha a mondatrészek össze-vissza cserélődnének, ha az alany, állítmány, kötőszó rendelt hivatásuktól más szerepre kényszerítetténe?

Természetes, hogy ha az egyed önmagában értelmetlen valami s csak annyiban van, amennyiben a közösség értelmet ad neki, a megismerés forrása, az igazság kritériuma csakis az az intézmény lehet, melyben a közösség mintegy megtestesül. Dogma, törvény, Szabály, minta, etikett: ezek adják meg az egyed életét, mert ezek a közösség nagy életerei. Nem magamban keresem az életeligazodás elvét, hanem a közösségben. Hozzányírbálni magam mindenben azokhoz, akikkel egy helyem, egy értelmem van a közösségben: ez az egyed kötelessége. Dogma, törvény, szabály, minta, etikett szabja meg az egyed útját a vallásos' morális, művészi, gazdasági, politikai s társadalmi életben s ezért minden mintegy az örökkévalóság jegyében folyik le s a világ végérvényesen berendezettnek látszik.

Éppen ilyen élesen tagolt berendezése van a lelki

* A választó királyság így egy történelmi nonszensz s az alkotmányos királyság ez intézmény első fokú lírai feloldása.

és a morális világnak, A gondolat, érzés és akarat határozottan különne tagolt folyamatok és szigorú hierarchiájuk van. A morál terén halálos ellentétte különve vannak az erények és a bűnök, A bűn bűn minden körülmény között és semmi retorika sem kendőzheti erénnyé. A bűn logikus következménye a büntetés- Megakadályozni e büntetést annyi, mint zavart hozni az isteni logikába. Örök kárhozás és üdvözülés logikus következményei ennek a felfogásnak, A rosszért Isten, a minden jó, nem lehet felelős s mivel rajta kívül más okozó principium nincs, a rosszéri az egyed felelős. Tehát van szabad akarat.

Mikor egy világ-szisztémáról mondunk kritikát, a maga egészében, összes termelésében kell néznünk és nem szabad a részletektől, vagy pláne a ma igényeitől megzavarni hagyni magunkat, Gyermekes és tudatlan kritika szidni ezt a világot azért, mert Giordano Bruno benne egészen a megégetésig nem lehetett Giordano Bruno s meri hasonló eszközzel akadályozta meg Húsz Jánost, hogy az Úr vérét kehelyben vegye, pedig ez természetesebb, Kétségtelen, hogy ezek a szörnyű me-revre alkotott közösségek nagy egyéni értékeket tiportak el. De ezek az értékek, bármily nagyoknak is látjuk őket mai szemünkkel, teljesen semmik voltak ahhoz az óriási terméshez, amit ezek a közösségek adtak s melyeknek életét ezek az egyének veszélyeztették. Legantipatikusabb formájában talán így lehetne kimondani ezt az igazságot: bizonyos zsarnoksági principium semmilyen életképes közösségből sem küszöbölhető ki. Máskülönben az a sokat említett tragikus eset áll elő, ahogy a protestantizmus közösségbe hívta az embereket a szabadvizsgálódás elvével: Gyertek, alakítsunk egy erős együttlevést azon az alapon, hogy mindenki szétfuthat arra, amerre tetszik és akkor, amikor jónak látja. Az ilyen elvi alap is hozhat létre ideig-óráig valami negatív közösséget, melyet a közös támadások és védekezések érdeke összetart. De ez csak múlt, felületes, külső kapocs s a közös veszély múltán szétzúllik. És addig is – minden követelés jogcíme

nélkül – ez a közösség mindig csak igen kis hányadát éri meg saját termelőképességének.

A romantikus lélek úttörése, az egyéni princípium előnyomulása a következő nagy történelmi étapeokban történt: A protestantizmussal a hitbéli megismerés, forrása, a hitbéli igazság kritériuma az egyén lesz. Descartestól általában a megismerés, a logikai igazság forrása és kritériuma az egyén lesz. Rousseauval a morális megismerés forrása, a morális igazság kritériuma az egyén lesz. Talán nem tévedek, ha a politikai élet egyéni princípiumra helyezését is neki* tulajdonítom elsősorban. A szűkebb értelemben vett romantikusokkal az esztétikai megismerés forrása, a szép kritériuma az egyén lesz. Az angol iskolával általában a termelés és kereskedelem terén a szabad verseny kimondásával a gazdasági élet is egyéni princípiumra helyeztetett.

Melyek a legáltalánosabb vonalai ennek a romantikus pszichének, mely a természeti szükségszerűség erejével termi meg ezt az egész szabadverseny-demokráciát?*

A romantikus lélek élete lényegének, énje legértékesebb termésének saját, másoktól külön énjét, nem tudatát, nem logikumát tartja. A logikai ember pszichológiája szükségszerűen intellektuális, a romantikusé általában voluntarisztikus. Értve itt akarat alatt elsősorban nem azt az akaratot, mely élesen látott folyamatok küzdelmében tudatunkon belül történik, hanem életünknek azokat a mélyről jövő igenléseit vagy tagadásait, melyek énként ismeretlen mélyeiből, az összes szenzációk és ösztönök bozójából lepődnek elénk. Életünknek azokat a végzetes hajlásait, melyek meg-

* Rousseau politikai nézeteinek eredete most már teljesen tisztázva van, de ő tette e nézeteket történelmi hatókká. A Contrat social-ból épen úgy kikövetkeztethető egy abszolút individuális, mint egy abszolút szociális politika.

** Természetes, hogy itt mindkét lelkiformának csak a legegáltalánosabb vonalait vázolom; könyvet lehet írni külön mindkettőről.

szabják életünk áramát s melyeknek nem tudjuk tudatos miértjét adni, vagy legalábbis nem mindig. Egész tudatéletünk aránytalanul jelentéktelen, praktikus elváltozásnak látszik önünk e végzetes megnyilatkozásai közt, egy kis megvilágított allée a társaság számára, melyen túl önünk beláthatatlan, termő rengetege sötétlik. Ezekben a végzetes akaratokban, önünk e szükségyszerű történéseiben mintegy összekeverve áramlik minden; elragadott kis tudatunk, látott akarataink, érzéseink, szenvedélyeink. A lelki élet derült tagoltsága megszűnik s mintegy minden szétválaszthatatlanul benne van e teremtő akaratkaoszbán. És mennyiben enyimek ezek az akaratok, vagy – énem egységébe nézve – ez az akarat? Épen mert nem tudatomban keletkező, tudatosan küzdő elemek eredménye, idegennek érzem és nem tudom magam értük felelősnek. Ősök, korok, emberek, környező élet, mintegy az egész világ zuhan át rajtam fatális visszatükröződésekben s én annyira sem felelhetek érte, mint a fal a rajta rángó árnyékokért. Determinálva van az ember.

És ez a folyton buzgó őf forrás, ez az ismeretlen, az egyén, külön énem: ez az egyetemes akarat akarata, ez adja az élet nagy értékeit. Szét kell tehát törni minden korlátot, mely ezt a termést akadályozza, őf élei joga van minden egyénnek minden eszközzel érvényt szerezni saját külön énjének, mert ez az egyetemes élet akarata. A romantikus lelkiformának szükségyszerű következménye a demokratikus gondolat: minden egyén egyenlő joga az érvényesüléshez és a szabadverseny gondolata, melyben ez az érvényesülés megvalósul. Egyszóval: kész a szabadverseny-demokrácia. A világ egy óriási líra lesz: lírai művészet és irodalom, lírai közgazdaság, lírai politika. És a végén egy örüt, bűnös haláltánc, a világháború: mint bekaszszáit tiszta nyereség.

III.

Vallási téren ez a lelki forma egyszerre megszünteti a tételes vallásokat. A protestáns elv* már elég jószívű volt Bagó Pistire és Cseber Katára bízni az isteni kijelentés magyarázatát s mindenki papja lett magának. Olyan édes ám az ilyen mondatokat hallani: mindenki azzal az emberi joggal születik, hogy olvasson. Pláne azoknak, akik nem tudnak olvasni. Hiszen így jogukban van a betűknek egyéni értéket adni s fordítva tartott könyvből is galagyolhatnak valamit. De a protestantizmus még meghagyta Isten hagyományos körvonalait, szigorú tartalmi meghatározottságát. A fejlődő folyamat azonban, formák és dogmák halálán, Istent is végképen feloldotta. Isten megszűnt a legerősebb, legtágabb s egyik legtermékenyebb közösség lenni. Mindenki maga érzelgi vagy bölcselkedő ki a világból a maga istenét s a leghatározatlanabb ködképletek és leghígabb generál-zószok tiszteltetnek meg e nagy történelmi névvel. Bántó zagyvaság és botrányos entoutcas istenek keletkeznek egyéni használatra. Természetes, hogy minden szervezet a maga önzése szankciójául szüli meg a maga istenét s így lesz a legerősebb egység a leggyalázatosabb anarchia. Az erő, az eszme, a rend, a főök; a nem személyes s más szóbuborékok a legzagyvább diszharmóniában puffognak ki felületes és tanulatlan agyakból. Megszületik az emberi elme egyik legtorzabb szülőtte: a liberális isten.** Ez harmadrészben középkort, harmadrészben tizennyolcadik század, har-

* E kérdésnél mindegyre találkozom a protestantizmus kérdésével és ez sok félreértésre adótt okot. Senki sem értékeli jobban nálam ezt a nagyszerű történelmi folyamatot, aki akaratomon túl is protestáns vagyok. De itt e gondolatmenetben egyébről van szó s nem volna becsületes, sőt nem volna protestáns dolog: kitérni ez elől az egyéb elől.

** A determináltságban magában benne van az emberi szolidaritás gondolata: közösen védekezni a közös fátum ellen s közösen módosítani, a közösség érdekében, a ránk zúduló ható erőn.

madrészből modern természettudomány isten, se nem szőke, se nem barna, se nem morális, se nem személyes, olyan, amilyennek akarom – isten. Ez az isten borzasztóan alkalmas lehet arra, hogy valahol képviselővé válasszák, de milyen közösséget hoz létre s milyen termő egységet ad neki? Már pedig mit ér egy olyan isten, mely nem termő ereje egy olyan közösségnek, mely őt alkotta s melyet ő alkotott? A szabadkőművesség munkáját tisztelem azokban, akikben nagy termő egységet jelent. De talán megértésre találok, ha az ő Építőmesterüket is ide számítom. Mert istennek – ha a fogalmakkal és szavakkal nem élek vissza s nem nevezem a tartármártást toknak – Istennek csak azokat a nagy történelmi megértésre találok, ha az ő Építőmesterüket is ide számítom. Mert istennek – ha a fogalmakkal és szavakkal nem élek vissza s nem nevezem a tartármártást toknak – Istennek csak azokat a nagy történelmi produktumokat ismerhetem el, melyek tételes vallásokba jegecesedtek ki s a történelem nagy kialakító erői közé tartoztak. Népek és generációk húsából és véreből velők ezek az Istenek s ebben a világitásban nem igaz, hogy a zsidó Isten azonos a kereszténnyel, vagy a mohamedánnal. Külön-külön emberrétegből fakadt óriási képződmények ezek s csak szerepük volt hasonló: a legfelsőbb szociális kényszer és szankció. Minden más modern kotyvasztás a szegény egér gyöt-rődése, aki ha ételt nem rághat, rág minden istencso-dáját, mert olyan szervi szokása a rágás, hogy bele pusztulna a nemrágásba.

Íme tehát a szabadverseny-demokrácia első ter-méke: egy saját használatra alkotott lírai isten, ki egyéni érvényesülésem minden módozatát szankcionálja, anélkül, hogy észrevenném, hogy én magam szankcionálgatom a magam kis játékait.

IV.

A morálban a liberális isten szerepét a szív tölti be. Ez a fölötté tevékeny testrész lesz a szimbóluma az egyetemes elvtelenségnek. Nem dogma, törvény, szabály: a szív mondja meg, hogy mi a jó, ez adja meg az ember morális értékét, ez teszi kicsinnyé vagy nagygyá. És egyszerre lesz külön mindenkinek egy külön szívhangja, egy speciális revelációja a morális értékekben. Bár a determináció adhat egy igazán erős, egészséges közmorált,* félremagyarázva és saját használatra torzítva a determináltság elve a legvadabb anarchiára vezet. Mivel minden szív az egyetemes életnek, vagy Istennek egy parancsoló szája, mindenki megy ez után a száj után, mert ez mondja a nemes, a helyes életet. El lehet képzelni egészséges közösséget ott, ahol a morális kritérium ennyire az egyén? Forradalom és reakció, szörnyőség és eposz: minden ebből a „szív”-ből fakad. A bűn és erény külön tagoltsága megszűnik. Akaratom a rám ható erők eredője s a szívem csak van elég jó ahhoz, hogy bizonyos körülmények közt a legundorítóbb tettem is erénnyé dikciózza. Mert a szívnek pompás dialektikája van és az ember olyan kutya módra közel áll önmagához, annyira „megérti” önmagát! Tout comprendre c'est tout pardonner, ez a kerítő mondat, melyre a szív, az egyetemes szájha, minden eltévelyedéshez odacirógatja magát. A gyávaság, a megalukvás, az akaratlanság, a morális fajtalanság millió formái szemérmetlen affektáltsággal reklámoztatnak a „megértés” szó alá, A legantiszociálisabb, leganarchikusabb szenvedély, a szerelem, egy új természeti csodává, isteni revelációvá, vagy ha tetszik, istenné dagalyoztatik s így a morális reveláció forrása a szívnél is lennebb száll. Az irodalmi émelegős, vad erotika

* E „liberális isten” történelmi keletkezését és funkcióját teljesen értem és értékelem. De most már holt, terméketlen isten s hiában tart lekötve értéket erőket.

önti el, azt a látszatot adva, hogy ebben a korban szégyenletes nyárspolgáriasság volt nemileg egészséges lenni. A nő a maga kis szexuális huncutságaival mint egy mindent elemésztő Siva, életeket és akarokat szétmorzsoló démon szuggeráltatik a köztudatba. S mikor beteg üzekedésével gyilkolt, csalt, rabolt, rombolt, a romokat leöntik a megható limonádéval: Bocssástatok meg, mert igen szeretett.

A legjobban jellemzi a kor hihetetlen morális naivságát a halálbüntetés vitája. Mert ha csak azon veszekedtek volna, hogy célra vezető-e a halálbüntetés vagy nem, érthető volna. De a jogi alapját támadták! Hiszen ezen az alapon éppen olyan könnyen szonokolhatnak a foghúzás, a gyufamonopólium és minden közösség ellen. Hát van-e más jogi alap, mint a közösség?

A lírai morál megtermi eredményeit az alkalmazott külső morálban: az etikettben is. Hasonlítani: ez volt az előbbi kor becsületes parancsa. Most a drága jó szív, a belső hang kitalálja az egyéni érvényesülés reklám-fogását: különbözni. Különbözni külsőleg is minden áron s a világ egyén-örültek vad rángása lesz. A legnemesebb típus, az ember sub specie aeternitatis, a kultúra legmélyebb, legcsodálatosabb alkotása: a nyárspolgár neveltség tárgyává lesz.

Ez tehát a második eredmény, a saját használatra termelt egyéni morál, mely a neki gurult egyén minden rombolásánál le fogja adni a maga érzékeny helyeslését,

V.

Az esztétikai megismerés és alkotás terén, művészetben és irodalomban szintén a végleges egyéni princípium. Nincs többé minta, nincsenek műfajok, szabályok és lehetetlenségek. A zseni az isteni megnyilatkozás, a természetnek egy minden mástól eltérő rendkívüli akarata, az életnek egy új meglepő revelációja, Esztétikai determináltság van; minden logi-

kán és megokolhatóságon kívül a fátum erejével alkotjuk vagy ismerjük meg a szépet- Ami a zseniből előterem, az az élet legnagyobb mélységeinek gazdag feltárulása, azt szent áhítattal kell fogadni, minden szociális és morális érdek kicsinyes vele szemben. Mert a szép a legfőbb szuverén s a szépség kritériuma maga a termő zseni.

Hozzá keli mindig visszatérni: csőcselék Rousseauhoz, ha erről a betegségről van szó. ő az első kapitalista típus, az új morál és esztétika első papírbakancs szállítója. Ez a kicsi ember egy nagy-nagy tehetség tetején kuporog. De féktelen érvényesülési éhségben nem tud elég nemest, örökkévalóan tiszta emberit szállítani a művészenek. Művészetté cicomázza tehát apró egyéni disznóságait s kimondja az új piac fő reklám-elvét: a mindenkitől különbözés, a minden áron való újság cinikus elvét, ő zseni, isteni reveláció s ezért minden a művészetbe tartozik, ami benne van, nemi életének kis perverzításai s az, hogy mire használja a szomszédasszony fazekát, őszinte és egyéni lenni, ha az őszinteség az utcai lány szemérmetlen mutogatása s az egyéniség örült bizarrság is. Ezek a vezető elvek, melyek a művészetet egy végletes anarchiába vezetik.

Íme tehát a szép kritériuma is az egyén s az egyén lesz elég okos először is a maga ügyeinek adni ezt a szankciót, hogy az új versenyben ezzel is mások elé gáncsolhassa magát. Egyéni vallás, egyéni morál, egyéni esztétika: kész a szabad verseny-demokrácia.

És készen is van. Ez a lelki forma termi az új gazdasági és politikai életet. Fájdalom, itt – a mai viszonyok közt – igen szükszavúnak kellennem, de az idevágó tények olyan ismeretesek, hogy kevés szóból is végig lehet építeni a gondolatmenetet. Azt hiszem mindenki belátja, hogy a nagy kapitalista típu-

sok, a gazdasági és politikai élet nagy törtetői azonos lelki formák a Rousseaukkal és Byronokkal. A szabadverseny szükségszerűen magával hozta a minden eszközzel való versenyzést s ez felszabadította az eddig leszocializált ös, kegyetlen vad ösztönöket. A valamennyire nagy nehezen policírozott világ újból egy rengeteg lett, melynek törvénybozótjában a nagy zsiványok lesnek,

A gazdasági és politikai élet törtető bravóit táplálták s mintegy szentesítették a filozófia nagy örültjei az Uebermensch mind jobban kifejlő gondolatával. Hozzájárult az a páratlan történelmi szerencsétlenség, hogy a legegyénibb és a legszociálisabb elv találkozott a népképviselő szükségének elismerésében. Így a politikai élet is egy épen olyan minden eszközzel való verseny, egyéni erők versenye lehetett, mint a gazdasági élet. S a politikai élet e líráját azok a megkötöttségek, amit a királyságok jelentenek, nem ellensúlyozhatják többé. A politikai élet igazi vagy papírbakkancs szállítói szükségszerű egymásrautaltságban szövetkeznek a gazdasági élet hasonló törtetőivel. Az állam erős egyének eszköze, mintegy érvényesülésük intézményes biztosítása lesz. Törvény nekik csinál utat és biztonságot, mert a parlamenti versenyt magukkal ragadták s az uralkodó hatalom lépést sem lehet náluk nélkül. Sajtó nekik csinál néphangulatot, filozófia és irodalom nekik gyárt imperializmust. Így természetesen az egyes államok egymás közötti versenye is nagy, érvényesülésre törő egyének lírai viszonya lesz. És a lírai hit, lírai morál, lírai közgazdaság és lírai politika: e szisztematizált gyilkos anarchia végső, kikerülhetetlen jelenete; a világháború,

VII.

igen sokan, jó vagy rossz akarattal állították, hogy minden forradalmi jóakaratom és felégetett hídjaim dacára katolikus és konzervatív lelki forma va-

gyok. Ha a vád csak személyem érdekelné, jelentéktelen dolog volna és illetlenség lenne előhozakodni vele. De ez a vád az itt tárgyalt kérdések lényegét érinti s megvilágítása talán legalkalmasabb formát ad mondanivalóimnak.

A vád egy igen élesen körülírható értelemben igaz. Különbözik e váddal már sok olyant is illettek, kik a nagy szociális forradalom élén voltak, többek között Auguste Comteot, Vele szemben sem volt ez a vád egészen oktalan. És azt hiszem, hogy akik a szociális forradalom szolgálatába elégséges kultúrával állottak, úgy hogy értékelni tudták a történelmi folyamatokat s horizontjukba minden emberi törekvés belefért, többé-kevésbbé szükségszerűen e vád alá kerültek.

Először is a katolicusság vádja. Egy pathetikus, kirakatba jól beállított megtérés (receptjét lásd Bourget, Rette, Ruysmans és száz más társánál vagy saját külön Erdős Renéknél) éppen olyan természeti lehetlenség nálam, mint bárminő dühös tajtékozás ellene. Mert jól meg kell érteni, itt nem tagadásról van szó, éppen úgy, ahogy nem tagadom Zeust, Apollót vagy Afroditét. Zeusz, Apolló és Afrodité tényleges történelmi hatók voltak, emberi energiákat indítottak meg, akaratokat irányítottak s hatásuk nagy történelmi értékekben objektívaltattott. Ugyanez az álláspontom a katolicizmus és bármely más vallás összes pozitív állításaival szemben is, S ha erős dolgokat mernék hinni, azt hinném, hogy valóságos becstelenség a történelmi belátás e minimuma nélkül szólni hozzá a nagy szociális kérdésekhez. Azt merném hinni, hogy a szociális forradalom előkészítőinek sokkal többet kell tudniok, megérteniük, sokkal teljesebb történelmi érzéssel kell bírniok, mint bárki másnak a világon. Nincs undorítóbb és megvetendőbb, mint mikor tanulatlan agyvelők, az iskolából alig kipottyant természettudományos pökhendik ilyen mondatokkal köpik le a nagy történelmi folyamatokat: – Csak a félkegyelműek hishetnek a predesztinációban, – vagy: – Hogy

lehet egy zsidó ács feleségét istennővé tenni! – Lehet ugyan, sőt magam is azt hiszem, hogy az ilyenekre is szükség van, mert a nagy tömegeket tudatlansággal, betegséggel, gazsággal lökik a nagy tisztulások felé. De azért ez, ha ez a történelem folyamában kikerülhetetlen is: tudatlanság, betegség és gazság marad.

Miben igaz hát a katolicusság vádja? Annak a szükségnek átérzésében, hogy a katolicizmustól kell eltanulnunk az emberek egységbe szervezését s ez egység termőképességének a növelését. Kétségtelen ugyanis « és éppen a szocialistáknak nincs miért tagadniok, hogy a világtörténelemben a katolicizmus volt az az erő, – odavéve a klasszikus demokráciákat is – mely a legnagyobb embertömeget a legerősebb és legtartósabb egységbe tudott szervezni s e közösségnek termelő képességét, éppen az egység elvével, aránylag a legmagasabbra tudta fokozni. Kétségtelenül azért, mert eljutott a lelki mechanizmus oly alaptörvényeihez, melyek – minden hiten kívül – legalkalmasabbak egy legexpanzívabb és legintenzívebb emberegységre. A büszke görög nem átalt kultúrát tanulni a megvetett barbároktól, a kereszténység szisztematikus kihasználta a kárhözatra ítélt pogány és klasszikus tapasztalatot, miért ne tanulhatna a szocializmus legközvetlenebb jogelődjétől: a katolicizmustól?

Az első és kikerülhetetlen szükség, ami nélkül nagy termőközösség el sem képzelhető: a dogma szükségége. Természeti szükség, hogy azok a legfőbb igok,* melyek a közösség lelkialapjai, változtathatatlan, minden egyéni kritikán felül álló, vérré és hússá hitt mondatokban legyenek meg a közösség minden tagjában. És nehogy valaki a dogma és a „hit” szavakra középkort rikoltozzon, Ez így volt és így lesz mindig, ez lelki alaptörvény. Mert a föld forgása, vagy egy szérum-oltás éppen olyan hit Nagy Jánosnál, a szocialistánál, mint a menyország vagy Mária csodatételét

* Az igazság szó alatt ez értendő: a közösség életéhez szükséges termékeny gondolat.

Kis Péternél, a kongreganistánál. Mert a természet-tudományok nagy eredményei mindig csak rövid mondatokba összefoglalt hit lehetnek a nagy tömegekben s nem egy tudományos rendszer logikus[^] részei, így a szociális igazságok is. És ezek a minden emberből egyenlő körülmények közt egyenlő eszközökkel egyenlő formában kiváltható azonos mondatok a legvégső haj tói a közösség szociális erejének. Ezek a szociális dogmák, melyeknek erejétől függ a közösség termőképessége. Ezeken az alapdogmákon kívül igen tágas tere lehet a képebb elmék szabad vizsgálódásainak és külön termelésének, de aki ezekhez nyúl, az legyen vogelfrei és minden eszközzel eltiprandó. Mert minden közösségnek kell, hogy legyen a használatra legalkalmasabb pallosjoga,

A második feltétlen szociális alapszükség: az erős diszciplináris tagoltság. Frère et cochon alapon elképzelhetetlen erős és termékeny közösség. Ez a helyes diszciplináris tagoltság biztosítja a közösség munkafelosztását, mechanizmusát, egészséges vérkeringését. Ez ellen minden individuális támadás eltiprandó.

A harmadik szociális alapszükség: az illető közösség szociális dogmáin felépülő egységes szociális nevelés. Ez az a mély forrás, mely a spontánság óriási lendületét kölcsönzi a közös termelésnek, A mai iskolákban kevesebb szellemi egység van, mint az ideg-szanatóriumok falain belül, A mai iskolás egy szerencsétlen harmonika, melyet minden tanár és tantárgy a maga nótájára nyúz jobbra, balra és ezer másfelé. Ez a szabadverseny-demokrácia virvár iskolája. Szükség, hogy minden tantárgy minden betűje, minden tanár minden szava: a közösséget életető dogmákat illetőleg egységes lelket neveljen a tanulóba. Ez minden hadseregnél erősebb ereje lesz a közösségnek.

Ezeknek az állításában igaz a katolikusság vádjá. Lássuk a konzervativizmus vádját.

Aki a dolgok értékét nem ismeri, úgy áll a nagy történelmi folyamatokkal szemben, mint a Phaedrm tyúkjá: könnyen fitymál és prédál. De aki tudja, hogy

az egyes történelmi folyamatok, intézmények, lelki szerzettségek mily óriási ember-munkát, energiát, áldozatot, szenvedést jelentenek és mennyi potenciális erőt, az óvakodik az erőpazarlástól s igyekszik lehetőleg a saját céljaira kihasználni azokat. Ezért a rombolás munkájához kell a legtöbb tudás, a legszélesebb horizontú konzervativizmus, Ez csak a pallérokra érvényes, napszámosokul alkalmasabbak a tudatlanok. Amennyiben egy történelmi érték beilleszthető a szociális dogmák keretébe, mint erőforrás feltétlenül megtartandó, még ha nekünk antipatikus is, vagy intellektuális meggyőződésünk ellen való. Csak azt kell kíméletlenül kiirtani, ami e dogmák ellen van, még ha nekünk szimpatikus is, vagy meggyőződésünkkel egyezik. Minél több ilyen konzervált történelmi erópontja van a szociális forradalomnak, annál gyorsabb, annál teljesebb, annál tartósabb győzelme lesz. Semmit sem szabad a priori száműzni a mérlegelésből. Ha az ördög szükséges egy erős szociális egység létrehozására és megtermékenyítésére: hát legyen ördög, ha tagadni kell az ördögöt, hát tagadjuk. A szociális igazság – egy termékeny momentum.

VIII.

Az utolsó fejezetben mintegy betetőztem a lehetőséget arra az igen olcsó és általam szándékosan megolajozott vádra, hogy: az egyéni princípiumnak e teljes kiküszöbölése a legborzasztóbb zsarnokságot idézné elő s örökre kizárna minden haladást.

Igaz, hogy pl. a villámot hiába zárom ki elvileg az életből, azért egész nyugodtan belém üthet. De viszont, amiért ez így van, sült bolondság volna az, hogy édes magunk vezessük a villámot a fejünk búbjához. Sőt igen megokolt a villámhárítók építése. Amiért az individualizmus robbantó ereje kiölhetetlenül megvan az emberiségben, örülség volna oly elvek alapján próbálni közösséget, mely elvek eleve szétrobbantanak minden egységet. Kell, hogy minden

egészséges közösségben bőséges tere legyen az egyéni energiák kifejlődésének. De ha ezek az erők a pozitív termeléstől eltérnek, ha az egységet fentartó dogmákhoz vagy a szociális diszciplínához akarnak nyúlni: feltétlenül és minden eszközzel kiölelendők. Másként közösség el sem képzelhető.

Ami a zsarnokságot illeti, említettem már, hogy bizonyos zsarnokság! princípium nélkül nincs közösség. De annak a közösségnek a zsarnoksága, melynek alapp princípiuma a legexpanzívabb és legintenzívebb jóiét lesz, mégis csak többet fog érni, mint e gyalázatos individualizmus zsarnoksága, melynek kezében a milliók felelőtlen gyilkoló eszközök. A világ megállásától sem kell ám félni. Bármily erős és termékeny legyen is egy közösség, egyszer csak kitermi dogmái összes erejét, új szükségek, új lelki formák állanak elő s a közösség el vénül. Ekkor az egyének megszapornak, az egyéni folyamatok megerősödnek, mint azok az individuális folyamatok, melyeket én itt szükségszerűen az elítélés letiprásával írtam le, de amelyek azért nélkülözhetetlen, szükséges, értékes történelmi folyamatok voltak. Az új individualizmus mindjobban kezdi támadni a közösséget s annak alapdogmáját és diszciplínáját. Egy darabig a közösséget fentartja a megszerzett holt erő s addig az individualizmus híveiből kerülnek ki a mártírok. Egyszerre aztán jön a nagy összeomlás, kitör a forradalom, tombol az individualizmus és kiadja minden új értékét. És ekkor aztán a mór méhet is, új szociális egység épül az új értékekkel s az elhatalmasodott individualizmust minden eszközzel el kell pusztítani. Ezen a történelmi ponton állunk most.

Ezen a történelmi ponton állunk. Hiszem, hogy a világháború csak bevezető Európa államaiban talán ádázabb és komolyabb belső harcokhoz. Bár e harcoknak eredménye egy új, erős termékeny emberegség lenne, és lenne egy nagy halottja: a legfértelmesebb történelmi hulla, a szabadverseny-demokrácia. 1915.

A LEGFIATALABB IRODALOM.

Hogy rög, szív és agyvelő tovább terem s hogy a szomszéd halál nem ijeszti vissza a csírá, úgy lát-szik, hogy az élet körülbelül mégis csak arravaló, hogy megéljük, és hogy az az állapot természetellenes, mely a halált teszi kötelességgé. Nem az öröm, a csók, a gondtalan derű, az élet szilaj feszengései, nem ez a kötelességmulasztás, a rnegbotránkoztatás köve. Nem, hanem az uszító korbács s a juhok buta tolongása a vágóhíd küszöbén. Különben is ócska törvény, hogy a közeli halál rikoltóbb életre csiklandja az életet.

A háborúval különben és körülbelül úgy fogunk jární, mint a diák a vizsgával. Hihetetlen boldogság elérézését és minden megváltást várunk tőle a nagy lelki feszültségben. És mikor el fog múlni, fáradtak, üresek és csalódottak leszünk. Mert bármily változást is hozzon majd. senki sem fogja megkapni azt, amit várt tőle.

Irodalmi csodák aligha fognak érkezní. Szabolcska vers vagy modern Walt Withman-poéma, intelligens ügyes drámák és szépen kipödört novellák (lélektan-nal és üzekedő nővel), már az első szónál tudott ódák s az utolsó szónál sem értett szimbolikus költemények éppen úgy fogják özönlení a maguk özönjét, mint azelőtt. Legfeljebb az üzlet fogja még nagyobb erővel nyomní az irodalmat, ha itt még fokozás lehetséges.

A fiatalabb írókat – nagy általánosságban 18-26 év – akaratlanul három nagy összetartozóságba látom bele. Tudom, hogy ez a csoportosítás az indivi-duális esztétika híveinek nem kellemes. Ismerem ismerélt mondatukat, hogy mindenki, aki valaki az iro-dalomban, csoportba nem osztható, teljesen különálló világ. Ez a legtudományellenesebb illúzió, bár úgy látszatra jóleső. Mindenki, aki ír, szorosán összefügg

mindenkivel, aki valaha írt. Ha zseni: annál inkább, ha közlegény: nem kevésbé.

Az első csoport a meghalhatatlan Petőfi-Arany-Gyulay-Szász Károly-Szabolcska-Herczeg Ferenc Fráter Loránd-Farkas Imre-Ábrányi iskola.* (Bocsánat a nagy szellemektől a társaságért!) Jóhiszeműen vagy ravaszul, monomániából vagy okos üzlettel. Talán nem is ők írnak, hanem pennájuk valami különös kémiai hatással lecsapja a levegőből népies dalba, történeti drámába vagy hazafias ódába az oda telített szavakat, Általában pályadíjakat nyernek, külön erre a célra összeállt társulatok tagjai s a hivatalos pátenst a kezükben van, A világháború szünet volt nekik.

Az individuális esztétika ezekről igen megvetően és keserűen szokott nyilatkozni, E megvetésnek és keserűségnek megvannak a maga mély okai, de mint minden lelki állásfoglalás, éppen olyan mértékben igaz, mint amennyire igazságtalan, Elfelejtik, hogy a szép mint lelki folyamat, első sorban szociális folyamat, s óriási történelmi feladata volt: egybe szelídíteni az emberbestiákat. És hogy azok a lelki folyamatok, melyeket Cseber Katában Ábrányinak – Mi a hazája – vagy Beniczkyénének egy regénye idéz elő, legnagyobb általánosságban azonosak azokkal a lelki eseményekkel, melyek egy mélyebb műveltségű elmében a Szofoklesz vagy Balzac műveit követik. Ugyanaz a mély megtisztulás egy nagyobb közösségben, ugyanaz a kipótló horizontja nyirbált életünknek, mintegy igazságosztó megoldása a megrontott életnek. Ez a valóságból épült dacos valótlanúsága az emberi váagnak. Ugyanaz a tisztító, vigasztaló, kárpótló funkciója van ezeknél a Beniczkyéknak, mint amilyent nálunk Cervantes, Calderon, Shakespeare végeznek, így van, hogy ezeknek az íróknak éppen úgy megvannak a maguk klasszikusai, mint az örök nagyságok alkotóinak, Le-

* Itt a tehetségtelen, üzleti utánzókról van szó.

hét ezeket – s talán helyes is – a zsenikkel szemben antiizseniknek nevezni, de végeredményben mégis bámulatos koncentrációi egy csomó humánumnak – Zerkovitz, az antizseni, a szociális esztétika szempontjából éppen úgy (nem olyan) érték, mint Wagner Richárd, a zseni. Amint az egyik kifejezője az életfrenézis minden mélységeinek, az emberi tragédiának, amit a lelkes sár összemuzsikál a világból, a másik kifejezője az univerzum minden érző varróleányának, singes kereskedőségének; minden banális sírásnak, közönséges elérékenyülésnek, triviális örömmel. S amint ezer mély zenei elme közül csak egy lehetett Wagner, a zseni, ezer banális verklis közül csak egy lett Zerkovitz, az antizseni: az a szó, mely mindenik bámulója nyelvében ott dermedt s mely úgy pattant ki, hogy a nagy tömegek mindenik) e a maga nyelve mozgását érzi benne s a maga szíve lüktetését hallja ki belőle. Ilyen klasszikus antizseni Ohnet a sok félig sikerült, vagy teljesen elmerült Ohnet között. Ilyen egyetlenül sikerült koncentráció a magasabb fokú irodalomban is található. Ilyen például a végtelenül ügyes és ügyesen végtelen A. France, a szabadgondolkodó intellektuellek Ohnetja. Ezeknek az íróknak nagy szociális jelentőségét még akkor sem szabad tagadnunk, ha azok talán nekünk nem tetsző ideológia ütegei is.

A második csoport: a modern ügyesek, az okos intellektuellek, a szemesen olvasottak, – és legtöbbször – a bölcsen barátok csoportja. Ezeknek határozottan van érzékük olvasmányaikban felismerni, – rendszeren ellenőrzik az irodalmi élet napi folyamatát – hogy egy modern műveit, vagy műveltséget vágyó elmére milyen elemek hatnak. Bágyadt krisztianizmus à la Claudel, lehalkított emberiség miszticizmussal à la Maeterlinck, lábujjhegyre állító fesz jeletet à la Shaw-Bernstein, hisztérika különböző garnírozással, a csend különböző scenírozása, a fajiság intelligens kihasználása, exotikum etc. etc. Különösen drámaíróik ügyesek: ott ödöngenek a nagy színházak,

nagy színésznők, nagy sajtó és a nagy intelligens közönség körül, kezükben a collstok, a kréta és a jegyzőkönyv, méregetnek, próbálnak, behunyják félszemük, leguggolnak, kitapogatnak, jegyeznek, jegyeznek és kész a hihetetlenül intelligens és csodálatosan modern dráma. Szeretnek az író mesterség raffinait tudásáról, a színház mély ismeretéről beszélni, mintha ez kellene a majdan új kort teremtő drámához. Mintha nem volna valószínű, hogy a dráma új Shakespeare je füttyülni fog minderre a tailleur à la mode tudománykára s egy új humánus nagy reveláció] a lesz s aztán intézzék el a rendezők, hogy szabják művéhez a szint, a társulatot s a publikumot. Ez a minden országban uralkodó irodalom, ezeké a közönség szeme és pénze. A jobb és modernebb sajtó s a magát intelligensnek és haladónak örvendő közönség az ők himnuszát zengi. S mert az előbbi irodalmi csoport kliensei és sajtója támadják őket: az üldözött örök haladás, a modern lélek mélységeinek hazug távlatát kölcsönzik nekik.

Magyar példákat nem volna praktikus felhoznom. De költőt,ilyent, találhatsz a Mercure de France bármely számában. S az első nekedbotló exportdrámában gyönyörködhetsz a fajta minden tulajdonságán.

Az elfogulatlanság távlatából ez a csoport ugyanaz, mint az előbbi. Lényegök ugyanaz: bizonyos embertömegek már megszerzett, a nagy teremtőktől beidegzett lelki mechanizmusának ügyes kihasználása. Csakhogy az egyik tailleur à l'ancienne, a másik tailleur à la moderne. Az egyik utazó szabásza Petőfinek, Aranyak, Tóth Kálmánnak, a másik Ibsennek, Maeterlincknek, neveltetésük lévén éppen úgy más-más, mint azé a két közönségé, amelynek szállítanak. Más-más rendű és kultúrájú fogyasztók két csoportja ez: az egyik ír Cseber Katónak és Paszománth Töhötömnek, a másik Szalon Renéének és Cerebrális Aladárnak. Az egyik a konzervatív – hívő – nemzeti, a másik a haladó – szabadgondolkodó – internacionális Pali, Ezekben az írókban is éppen úgy található

jóhiszeműség, rátermettség, mint üzleti szellem, Klaszszikusaik éppen olyan koncentrált antizsenik, mint az előbbi csoporté.

A két csoport között vannak közbeeső típusok. Az első csoport képviselői közül a műveltebbek igyekeznek a régi ideológiát modern formákkal, modern fogásokkal, modern elburkolásokkal büjtetni eredetiségé. Az utóbbi csoport nem egy okosa bizonyos.nemes tradicionalizmussal (intelligenssel!) igyekszik kék vért kenni a modernségébe, mint ahogy azt a gyakorlati politikus Barrés irodalmából lehet tanulni.

A fiatal írók e két csoportja irányában minden kritika és megjegyzés fölösleges. Munkájuk oly külső szükségyszerűségek eredője, hogy legfeljebb az ügyes vagy ügyetlen jelzővel lehet elintézni őket. Baaresgeld és napi emlegetés bő jutalmuk, ha ügyesek s ügyetlenségük rögtöni büntetést lel a kereslet hiányában.

A harmadik csoport – és ha valakinek, ezeknek fájhat a csoport szó – azokból áll, kik az irodalomban tényleg, alkotva vagy befogadva, csak irodalmat, csak művészetet keresnek. Tényleges tehetség vagy fiatalos illúzió teszi őket a legégőbb fanatizmus: a szép rajongóivá. Egyike lenni azoknak a csodálatosan tömörített emberéleteknek, kikből a dolgok és emberek, fájdalmak és örültségek világa időtől, tértől független harmóniába változik ki' ez megszállott lelkük egyetlen célja. Mint egy szent terhességet, lázasan érzik elhivatásuk s lelkük bokrosodik a végtelen sarkantyúja alatt. Az elhivatottságnak ez a vak és vad hite adja meg nekik a zsenigögot, egyéniségük rendkívüliségének hitét, melyre legalább is olyan szüksége van a szellemi versenyzőnek minden demokráciában, mint a csigának a maga kis mézskiválasztására, a vad-disznónak az agyarára. És mert a minden lépés utáni gyengülések, a meg-megújuló szellemi kaccenjammer után folytonos erőforrásra van szükségük: minden egyes szótagban, gesztusban igyekeznek egyént, zsenit játszani, hogy mozdulatuk bizarr utóízében s a körüllevők csodálkozásában vagy megbotránkozásában

egyénnek és zseninek érezhessék magukat, Kis polgári életüket is zseniként élik, mint ahogy a rajongó kórista úgy éli az életet, amint azt a vele működő művész-zseni játsza a színpadon. Első próbálkozásaikban hihetetlenül újak, eredetiek és zsenik s a világ mechanizmusának tragikuma az, hogy ezerszer elrágott eredetiséggel eredetiek s ezerszer felújított újsággal újak. Igaz, hogy ezek közül kerül ki az igazi irodalom jövője, az új termékenység áldása, de ezek közül kerülnek ki a szellemi anarkia szomorú ripacsai is és sok tekintetben tényleges szociális veszedelmet, fájdalmas erőpazarlást, betegséget jelentenek.

A következő sorok tisztán csak ezeknek szólnak. Ezeknek, akik keresnek tehetséggel vagy képzelődéssel: de mindig jóhiszeműen, szent örülettel, vagy bizarr monomániával: de mindig a művészet mély, íszta szeretetével. És mondani fogom e sorokat az illetékeség minden illúziója nélkül. Nem vagyok író, nem vagyok kritikus, nem vagyok esztétikus. Ha írtam, vagy egy-két megjegyzésem leszögeztem valaha, az nem volt valami fontoskodó törekvés vagy szakszerűsködés, olyan volt, mint egy ölelésem, egy nagy belélegzés a tavaszi mezőn; folyton élő életem egy szükség-szerű rándulása. De mert horizontomban benne van az egész irodalmi tánc, minden való-szép, illúzió, rágás és fogás, elmondom benyomásaim, melyek éppen olyan egyszerűek és nem újak, mint amilyen mindig megújulok és maguktól értetődők azok a jelenségek, melyekről szólnak.

A 150 év óta fel-fellépő fiatal irodalmak fokozódó gyökérbetegsége az újság s a speciális egyéniség beteges hajhászása. Tudom, hogy ez gyönyörű demokráciánk többi piacán is így van és hogy ez szükség-szerű nyavalyája minden szabadverseny-demokráciának. Tartalomban és formában még eddig nem élező újat teremteni, mely egy még soha elő nem fordult új egyéniség revelációja: ez az első belekunkorodása a fiatal istenfinek az irodalmi életbe, ő egy új szava, egy páratlanul új kibeszélése a teremtésnek, melyhez

teljesen új szavak, új mondatok, új formák kellene. A tizenhetedik század nagy teremtői az engedelmes tanítvány odahajlásával utánozták Euripidészt, Senecát, Terentiust s egy-két olasz és spanyol író. Folytonosan előttük álló minta, szigorú műfaji szabályok vezették kezüket. És a minta mellett, a szabályok között műveket alkottak, melyek új csodálkozások, új alkotások, új akarat nagy sugalmazóivá lettek. A módéra kezdő, mint egy megkerült Szalomé, azzal a mindenen kiötlő akarkodással szökik fel az irodalmi brettlőre, hogy úgy rikoltson és rángatózzon, ahogy hang és mozdulat fület és szemet még nem bökött figyelemre. Pedig ez az újság, a speciális egyéniség ez elve, valószínűleg nemcsak az esztétikai alkotást veszélyezteti, hanem mélyen érinti az esztétikai morált is. Itt nem a csak részleteket látók apró megbotránkozását értem, az nem volna baj. De sérti azt az esztétikai morált, mely régi, mint az emberi alkotás s mely múló divatokon és felkapott modorokon keresztül is azt mondja: – szinte szégyenlem milliódikszer leírni – Hallgasd ki, mit beszél az öt érzékenyen beömlő világ benned, milyen fájdalmat, örömet, akaratot sajgat beléd, mit látsz a megszállottság erejével s igyekezz azokat a legközvetlenebb szavakkal kimondani, melyek lehetőleg teljesen viszik átélte életedet a beszélt életbe. Így lett az irodalom egy fensőbb jószág, egy legmagasabb kúriája a mindig tettes életnek, egy végső megtorlója a sok csalódott születésnek. Hiszen az esztétikai hatásnak legbensőbb lényege éppen egy bizonyos felismerés, mikor az elénk bukkanó' alkotásban valami megellnek mélyebb összegezésére, revelációszerű újragemutatására ismerünk. Úgy, hogyha a paradoxon kedves sportom volna, azt mondanám, hogy az esztétikai alkotás hatóereje éppen: a nem új, a már megszerzett, megélt valami, a régi. Hiszen a világirodalom igazi mesterműveinek mindenike olyan szó volt, mely már olt lebegett mindenki ajakán, de amely csak kimondója nyelvéről tudott leszakadni. Cid ott forrott már minden franciában s háromszáz év cso-

dás változásai sem tudták kitörülni belőlük, Shakespeare benne vonaglott minden kortársában, Rousseau rajongóinak valóságos iskolai dióhéja volt, Bánk Bán több százados tragédiája volt az örök balek magyarnak, mielőtt mesterművünk lett volna. Tudom, hogy minden esztétikai hatáznál szerepel az: új – bizonyos értelemben. De itt egy végzetes megfordítottság van. Más az, ha valakinek valami mély mondanivalója van s mikor azt kimondja, annak ható elemei között az új is szerepel. És egészen más az, ha valaki okvetlen újat akar mondani, mielőtt mondanivalója lenne. Ott az új egy meglevőnek csak egyik attribútuma, itt egy holdkóros jelző, mely örült vitustáncban kapkod substantia után.

Innen van az, hogy mivel maga a tartalom tartalma, a humánium nem igen produkálható végtelenül új adagban, legelőször is újnak klaunkodtatik az, amit a modern francia zsargonban attitűdének neveznek. Különösen három attitűde adja az újság illúzióját fiataljainknak. Az első, amit – bocsánatot kérek a lehetőségig letompított, de nélkülözhetetlen durvaságért – az apádistemt-attitűdnek lehetne nevezni. Nemes ősei ennek az attitűdnek a Blasphèmes Richépín-je, Laurent Tailhade és rengeteg mások (szegény Baudelaire!). Túlzott, minden szótagban verejtékezve keresett naturalizmus (gyenge szó!), az élet-részeg beteg kibőfögése, bánja-a-fene milyen formák. Ez nem megbotránkozás, nem csodálkozás részemről: stílszerűség. Hiszen ezeket a kis zord krampuszkákat ott lehet untig látni minden irodalomban és talán – bár fájdalmas szükségszerűségei' az életnek – csak tréfás grimaszok a burzsoá elképpesztésére. Incipit poéma: bűdös, belédrűgok etc. Pukkadjon meg a nyárs-polgár!

A másik attitűde a szimbolikus. Azt hiszem, mindnyájunknak drágák a szimbolikus költészet mélységei, hiszen szimbolikus a napi élet, minden ami van s történik. De ez az azért is új szimbolizmus? Híg világ-megváltás kidodogva valami misztikus delíriumban

egy teljesen megfoghatatlan lírai szétfolyás benne úszó szóakcskaringókkal. Rángó révület, melyből hiányzik az ősi szent tartalom, az isteni megszállás, az örökkévalónak kijelentése. Szó, szó, szó, beteg szavak beteg tánca. Különben is majdnem azt merném mondani, hogy a költő-gyermek, a pályáját kezdő nem is lehet-szimbolista. A szimbolikus alkotáshoz már kiforrott elme kell, mikor a felnyitott szem már elég nyugodt arra, hogy lássa a lényegét, a mindig levőt az örök levés záporcseppjei közt,

A harmadik attitude a futurizmus. Valamikor egy rémes internátust láttam, sápadt, gyötrött fiúk internátusát, melyet mintha Dikkens egy regényéből téptek volna ki. Itt egy héten át a felgyült mindenféle rothadt vagy maradék nyers, vagy már földolgozott húsdarabokat egy kádba dobták s szombaton ebből a vegyes undokságból csináltak gulyást a szerencsétlen éheseknek. Ilyen dögletes kád a művészetben a futurizmus,* ahol már minden eddig megrángott örültség, minden bűnös monomania, szemérmetlen reklámvadászat s akart hisztéria együtt van. Ez nincs ellentétben azzal, hogy valaha egy cikkemben más világitásban mutattam be a futurizmust. Akkor az volt a céлом és kötelességem, hogy a történelmi élei nagy szintézisében megmutassam minden művészi jelenségnek a funkcióját és használhatóságát. De magát a futurizmust akkor is annak láttam, aminek ma: stréber klau-nok reklám vitustáncának. Komikusabb, szomorúbb, undorítóbb szellemi betegsége még nem volt az emberiségnek s nagy fájdalom, hogy tényleges és erős hatással van kezdőinkre, És nem á tiszta forrás: Withmann, Verhaeren, hanem az olasz kötnivalók. És még ha eredetiek volnának, de minden kimarjulásuk plágium. S ők, akik elakarják rúgni a múltat, a százötven éves múlt anarkiájának logikus konklúziói. Ez egy-zersmind egyetlen mentségük.

* Vesd össze a „Tanulmányok és jegyzetek” c. kötetemben írt cikkem a futurizmusról, hol az életképes oldaláról néztem.

A költői formákat ugyanaz az örült hajsza törí szét. Míg az újabb irodalom nagyjai újításaikban vagy konzervatívizmusukban, szabadságaikban, sőt látszólagos formátlanságaikban is tökéletes formát adnak, ezeknek még a forma akarata is lehetetlen. A minden művészet ős lényege, mely kimuzsikál épülettől, szoborból, festékből, szóból, mely talán a nagy örült verkli egyetlen vigasztaló értelme: a zene megszűnt a vers lényege lenni. Egymáshoz csapott szavak szélesyves cafatokban jönnek ki a költőből, mint a részeg öklendezőből a meg nem emésztett vacsora. Csak egy példát hozok fel: a Walt Withmani forma úrrálevését a fiatal ízléseken. Walt Withmant én is a legnagyobbak közt szeretem s az a formátlan forma, az ő különös zsenije meghatározottságában érthető és megbocsátható. Az a forma, mely mint egy bizarr óceán végtelen monotonossággal veri ki lelkét, a nagy derült emberi kozmoszt. De hogy ezt a formát kivüle más válassza, sőt hogy ezt tegye egyetlen kifejezőjévé: ez határozottan megtévedt ízlés, vagy tehetetlenség. Mert vagy van a versben ritmus, vagy nincs. Ha nincs: hülye dadogás és nem vers. Viszont ha van: akkor az ilyen végtelen hosszú sor szükségszerűen, a ritmus szoros meghatározottságánál fogva két vagy több nagyobb ritmikus egységre bomlik, S ekkor csak oktalan modorosság egy háromszorosan önmagába kanyargó sorba írni. Sőt annál is rosszabb; mímelt eredetiség. De még egyszer: ez a forma annyira a Walt Withman lenyűzött véres bőre, hogy minden más testen lötyögni fog. Lehet ugyan, hogy így kényelmes.

De talán mégis a nyelv az, mely ezt a szörnyű nagy egyénkedést a legjobban meglakolja. És itt most mellőzöm a mondat szenvedéseit, a nyelvtörvények leskalpolását. Megint a legáltalánosabb, a legbeteggebb betegséget említem: a szó örült terheltségét. Azt a törekvést, hogy minden egyes szóban a bőrnýúzásig tömörítve legyen lehetőleg minél több szenzációnk, hogy a szó, mint egy vajúód epileptikus szörnyű vergődésével magához visítson minden figyelmet. Ez a határo-

zottan elme-betegségre mutató tünet; a dinamikai viszonyoknak ez az örült felbomlása, ahol maga a művészi cél: az egész elvész, széttörik sajtóvérző, rángó, visító szavakra melyek mind elszabadult örültek a frenézis túlzott életével rohannak át agyadon s agyon fászsztanak, mielőtt e szavaktól a mondatot meglátnád. Ez már olyan monomania, mint az erotikának szomorú raffináltságai. Oda az alkotás szelíd öröme, melyet az egész ad, még ha tragédia is: s a szavak mint bomlott kalapácsok toporzékolnak érzékeiden, minden érzékeiden és elvész az egyetlen cél, a testvilág isteni lelke: a harmónia, az örök, az egyetlen pihenés, az emberbogár egyetlen belélegzése a végtelenbe.

Igen jellemző az újabb irodalom kezdőinél – s bő példáit a külföldi irodalomban láthatjuk, – hogy egy párán összeállanak s napról-napra manifesztumokat és programokat adnak ki. Tudom, hogy ez az összeállítás s ezek a programok demokrata szomorúságok. Lehet, hogy undorodásom a programok iránt a politikai életből hozom ide, de úgy gondolom, hogy a művészetben talán csak addig ad az ember programokat, amíg nincs mondanivalója. Többször tapasztaltam a vurstlin, hogy minél nagyobb kiált az impresszárió az óriás kígyó sátra előtt, annál kisebb az óriás kígyó. Mihelyt megtelik az író tartalommal, elmondja mély megilletődéseit és fűtül a programokra. A művészet a mese-király: fél szemével sírja, fél szemével neveti az élet-álmom vízióit, de nem ad programot arról, hogyan fog sírni és nevetni.

Csak a legfőbb sajátságait igyekeztem érinteni a legfiatalabb irodalomnak. Szándékosan egyoldalú voltam, csak a sebeket tártam fel, sok kiváló vonást, erős tehetséget elhallgattam. Azokat bántottam talán meg vele, akiket legjobban szeretek: a jövő jóhízemű keresőit. De egyet jól gondoljanak meg: nem botránkozás, nem meglepetés, nem a megnemértés boszankodása mondatja velem ezeket. Hiszen ezek az újságok nagyon régi újságok előtttem s minden rándulásra ezer párhuzamot tudok mutatni a nyugati irodalmakban.

És ha a történelmi élet nagy szintézisét nézem, látom az okot, a szomorú szükségszerűséget, mely e betegségeket szüli; a perverz, gyilkos szabad versenydemokráciát. Ez felmenti őket. Egy egyetemes láz lázas kiáltásai ők. De a megértés nem érintheti a javítás vágyát, mely éppen olyan örök emberi jog. És bármennyire meg legyünk határozva az okok láncolatában: módunkban áll új hatókat hozni ebbe a láncolatba. Minden illúzió elvesztése, minden szomorúság meglátása után is hiszek egy mély forradalom, az emberi igazság, jóság forradalmának eljövételében. De éppen ennek a forradalomnak érdekében hiszem, hogy a legfőbb lehetőség minden alkotásra; az egészség, s a legbiztosabb menedék, az egyetlen jogos arisztokrácia: a mindentől független, nyugodt derű. Azok, akikről szólok, olyan fiatalok, hogy ez a fiatalság minden tévedésre jogot ad. De a végtelen veszteségek idején minék vesztegetni annyi friss erőt örültségek mímelésére, betegségek megjátszására? Higgyék meg, hogy az élet legnagyobb mélységei mindig nagyon egyszerűek, egyszerű jósággal találhatók meg s egyszerű szavakkal fejezhetők ki. Higgyék meg, hogy az anarkia, bármilyen érthető s természetileg természetes reakció lehet is az együttélés szörnyűségeire, mégis a legbűnösebb, legkegyetlenebb örültség, emberileg a legtermészetellenesebb s nekünk nem lehet más nézőpontunk, mint emberi. Felszökő fodrai a nagy tengernek: énünk legjava, lelke, igazi énje az egész tenger, a többi ember, minden ember, akik éltek, élnek és élni fognak. És csak akkor adunk örökkévalót, mikor erről a tengerről adunk híreket, A véges akaratok lázát pedig csak az örökkévaló hűsíti, mert nem az az igazi életünk, amelyben élünk, hanem az, amelyben tisztaságunkkal élni szeretnénk,

1915.

GR. TISZA ISTVÁN.

Felidézlek, tragikus árnyék, idején holt halott!
Te, akinek elzuhanása belerengett a szívekbe akkor,
mikor minden elzuhant, aki külön tragédia tudtál
lenni a minden tragédiák idején. Magános erő, elpa-
zarolt akarat, kétségbeesetten, halálosan magyar vég-
zet, Téged akarlak olvasni. Magunk voltál, mikor elle-
ned küzdöttünk, halálos szerelem volt az, hogy gyű-
lölni akartunk s fajunk végzetének mélyére akarunk
látni, ha Téged idézünk.

A megidézett sorsnak megteljesülése vagy, mint
egy antik tragédia. Minden tévedésed bűnhődés lett,
minden nagyságod bukás, A magyarság számláján a
Soll és Haben végső nagy elszámolása voltál. Oh ma-
gyar Ödipusz, aki fajod halálos szerelmében kitépted
látó szemeidet s azután a vérző üregek fájdalmával
mindent megláttál: a sírt, mely megnyílt fajod lábai
alatt s a rettenetes felelősséget. És akkor tragikai
haláloed megteljesedett, önnön bíraddá magasodtál s
magad törted el a fekete pálcát fejed fölött. Gyilko-
said már csak a holt Tisza hazajáró lelkét ölték meg.

Felidézlek, halálos szeretet, halálos gyűlölet hőse,
felidézlek prófétai látásod és végzetes vakságod utai-
ban, hogy a jövő felé induló magyar lelkén ott legyen
minden fény és árnyék, ami voltál. Hogy nagyságod
ne legyen apró ragadozók cégére, tévedéseid álforra-
dalmárok jó üzlete, hanem légy az, amivé felépített
a zord történelem: nagy tanulsága fajodnak, melynek
olyan mély kifejezője voltál.

Az apa, a máról-holnapra kormányra kerülő

működésre, szóval: a negyvennyolcas forradalom és abszolutizmus emlékeitől duzzadó magyarsággal kiegyezési politikát csinálni. 2. Reorganizálni az összehullott országot, felhívni minden erőit egy új, modern fejlődés küzdelmére, hogy összefogásunk Ausztriával ne a gyarmat viszonya legyen a kizsákmányoló anyaállamhoz.

Ebbe a két feladatba végzetesen belekapcsolódott a liberalizmus és demokrácia kérdése. Milyen tényezők segítségével lehessen kiegyezéssel és dinasztikus politikát csinálni azzal a nemzettel, amelyet több százados idegen királyság és hosszú idegen uralom vér és szív szerint ellenzéki ségre idegzett s amelynek tén még sajogtak a tegnapi korbácsütések? És milyen tényezőkkel lehessen megindítani egy versenyképes, gyors, modern fejlődést?

Az utóbbi kérdésnél elkerülhetetlennek látszott: munkára hívni minden versenyképes erőt, szóval: felszabadítani a demokrácia nagy futtatását. Pénzre volt szükség, iparra, kereskedelemre, modern városokra, ösztönző hatalmas sajtóra volt szükség, jöjjön mindenki, akinek pénze van, aki dolgozik és vállalkozik, aki építeni vagy írni tud és akar. Mozgósítani kell a „nemzet” minden erejét.

A „nemzet”, ez lesz a szuggesztív szó, a reálpolitikának hitt ábránd. A „faj” szó, a faj szervezésének kérdése majdnem teljesen kivesz a tudatból. A nemzetet szervezzük, a nemzet lesz minden gondoskodásunk tárgya. Miből fog összeverődni ez a nemzet?

Magyarországon éppen a magyarság volt az, mely legkevésbé volt ránevelve a nyakába szakadó demokráciára, a legkevésbé volt megszervezve egy fajilag öntudatos versenyre. Városaink, a szó igazi értelmében vett polgárságunk, iparunk, kereskedelmünk: mindazon tényezők, melyek Nyugaton előiskolái voltak a demokráciának, nekünk nem volt. Mi Európa csatatere és védőökle voltunk, nekünk folytonosan tanulnunk kellett hősién meghalni, mi nem értünk rá élni. De mert uralkodó faj voltunk, az egyvérűségnek

az a misztikus ereje sem volt meg bennünk, mely az ország többi fájában már a szervezethez egy bizonyos fokát jelentette. Sőt hosszas megosztásunk, a hitbéli, politikai vagy oligarchikus véres herce-hurcák, ahol magyar tépte a magyart, feloldották a védő faji öntudatot s hozzászoktattak, hogy bármily idegennel összefogjunk, bármilyen vérűt beengedjünk soraink közé, sőt mi több: oldott akaratunkkal, ólmos lelkünkkel esetleg még a vezetést is átadjuk neki.

Mi történik tehát? Mikor Tisza Kálmán elkiáltja az induljt a nagy futtatásra, a magyar mozdulatlan marad. Vérünknek, idegeinknek, ezeréves egyéniségünknek idegen a demokrácia, vérünkkel, minden emlékünkel, tragikus balekségünk tudattalan tudatával eldöbbenünk a kiegyezési politikától. És íme, a közéletet, az élet versenyét idegen fajok mohó stréberei öntik el, mert ezeket nem köti semmi; sem a vér, sem a múlt, de űzi az étvágy. Megszületik, összeverődik egy középosztály, mely az egész magyar életet csinálja s mely nemcsak nem kifejezője, hanem kilencven percentben határozott tagadása a magyarságnak. És mégis dédelgetni, szabadsággal torkig etetni kell őket, mert ők jelentenek minden aktív és fürge erőt a sietős versenyben.

A liberalizmus tehát, az a liberalizmus, mely a múlt századeleji romanticizmus általános emberi szentimentalizmusában gyökerezett, így nyert reálpolitikai beigazolást. Erre a liberalizmusra több százados végzetünknel fogva már teljesen rá voltunk idegezve, erre a liberalizmusra már kellően ráérve, túlérve, nem akarom mondani: rothadva voltunk.

És így lett aztán „nemzet”, de milyen nemzet! Az iparosok, kereskedők, hivatalfőnökök, pénzemberek, újságírók, a magyar élet tényezőinek óriás percentje idegen vérű lesz. Elég, ha bármilyen fajú éhes elrikkoltja magát: magyar vagyok, jaj, de milyen magyar vagyok!: rögtön púposra zabálhatja magát a magyar demokráciában. És a magyar? A magyar először is nem igen kiált, mert nem kiabáló fajta. De ha mégis

akad köztük, aki elkiáltja, ez a kiáltás úgy hangzik, mint egy kiszakadt fájdalom, mint egy visszakövetelő szó, ez gyanús, ez ellenzékieskedés, ez diszharmonia a nagy demokrata versenyben. És az illető rendesen megjárja vele: őt még az a politikai kímélet sem védi, hogy elintézésével esetleg azt a fajt riasszuk el politikánktól, melyhez tartozik, mert hisz mi is magyarok vagyunk s a minden szabadságok piacán nekünk is megvan az az egyetlen jogunk, hogy önmagunk pofozzuk, így az egyetlen magyarnak nem haszon, nem nyílt pálya, ha magyarkodik.

Még tragikusabb menetűvé teszi ezt a liberalizmust az az ellentét, mely a protestáns frontot örökös rohamra készen tartja a katolicizmussal szemben. Kétségtelen, hogy katolikus részről is történtek hibák, de az is bizonyos, hogy a protestánsok egy tekintélyes része elfelejtette, hogy nincs olyan felekezeti sérelem, mely megérdemelje, hogy a faji öntudat s a faji célok ösztönös érzése egy percre is elhomályosuljanak. Hogy ezen a téren milyen súlyos megtévelyedések történtek, elég Debreczen szomorú püspökére utalnom. És így a legegyetemesebb egység, az ősi tűzhely: isten is csak arra szolgált a magyarnak, hogy egymást tépje, egymás húsával etesse a hódító idegent.

Volt tehát új Magyarország, voltak modern városok, volt ipar, kereskedelem, sajtó, volt demokrácia: idegeneké voltak a városok, idegeneknek termett az ipar, a kereskedelem, idegenek mérges fegyvere volt a sajtó, idegenek gazdag cserkésző dzsungelje a demokrácia, idegeneké az új Magyarország. És az öreg Tisza pályája végén megkérdezhetné volna magától, hogy vajjon a magyar fajnak, a vér, múlt és fájdalom szerinti magyarságnak milyen életgazdagodást, milyen körülbástyázott jövőt jelentett az új világtéremtés. De még így is lehet jó a dologból, bármily előntő számú is az élet stratégiai pontjait elfoglaló idegenek sokasága. Ha azok csak külön egyedek, ha idegen faji ideológia nem teszi őket titkos külön

szolidaritássá, lassanként életük érdekéivel beleasszimilálódnak a magyarság áramába s egy életrevaló, erős, praktikus középosztály alapja lehetnek. De ha van köztük egy faj, mely a magyar cég s a különböző jelszavak és pártok álarca alatt a maga faji imperializmusát építi: akkor az újjáépítő az új Magyarország minden kövével a magyarság sírboltját építette s egész jót akaró politikája nehéz bűn volt, melyet le nem imádkozható bűnhődések követnek sarkon.

Ezt a politikát örökölte Tisza István s a már adott helyzetben és egyéni látása örökölt törvényein keresztül az apa fia elháríthatatlan végzetévé lesz.

Mert a helyzet kezd egészen más lenni s a több évtizedes újjáépítés tényeinek belső értelme kezd kiütközni a napi jelenségeken. A minden eszközzel való építés első évtizedeiben nem aggályoskodtunk, nem volt időnk a dolgok mélyére nézni, örvendtünk, hogy a szerencsétlen tatárjárásos országon napról-napra vastagabb lesz az európai máz. Szegény parvenü Magyarország lázasan aggatta magára a modern európai ruhákat, nem nézte kitől és milyen áron veszi, csak-hogy ő is modern és társaságbeli legyen.

Most már a liberalizmus úgyszólván minden hasznát kiadta s minden veszélye felrémlt a horizonton. A szabadverseny kiszorította az életből a magyart. A dédelgetett sajtó féktelen zsarnoka lett az országnak. Az ország idegen tömegei közül megnyerni egyiket sem tudtuk, sőt egy folytonosan erősebbre váló nemzetiségi harc vette igénybe az ország erejének egyrésztét. Mindenütt szakadtak a kötelek, a rögtönzött palota alapjai felcsestek a föld alul. És sajtó táborunkban elhatalmasodott egy faj, mely türelmetlenebbül volt száj-magyar, mint a magyarok, mely legkönynyebben volt kapható hatvanhetes politikára és rikoltó negyvennyolcaskodásra, kapilalista zsarnokságra és proletár-forradalomra, nemzeti konzervtizmusra és nemzetközi radikalizmusra, egyszóval mindenre, s mely – míg mi jóhiszeműen téptük egymást a különböző jelszavak alatt, – minden izmus alatt a maga

egyetlen faji célját űzte s most ő ült a magyar élet minden hatalmi pontján, de azért még mindig az üldözöttet adta s a legobjektivebb kritikát is antiszemitizmusnak ordította. És míg különböző arc alatt egységes támadást vezetett a keresztény és nemzeti ideológia minden szervezettsége ellen, ő minden szervében vad türelmetlenséggel védte ős ádáz törzsi pszihéjét s a proletárnak kendőzött szilaj nacionalista Népszava s a magyar pomádés kapitalista Pesti Hírlap titkos kézfogásban vívták a közös háborút. És míg vagyon, hatalom, irányítás az ő kezükbe került, a magyarság eladósodva, félrekedvetlenedve, otthonában idegenül és védelem nélkül tűrte sorsát.

Két probléma állott Tisza István gróf előtt: egy kül- és egy belpolitikai. A horizonton mind élesebb vonalakban tűnt fel egy közeledő európai háború képe. Németország hatalmas fejlődése mindinkább elkerülhetetlenné tette a végleges birkózást. Az egyik feladat tehát ez volt: úgy igazítani Magyarországot az európai politika áramába, hogy a közeledő összemenés^a legvédecombebb helyzetben találja. És bármit mondjanak azok, akik a máról-holnapra történő, tört horizontú eseményekből ítélnék s úgy tesznek, mintha eljött volna már a történelmi perc, mely megmutatja a világháború végső konklúzióját: mindaz, amit Tisza a külpolitikában tett, egy mélyen elgondolt rendszer s egy kétségbeesetten magyar szorongás ténye volt, amely éppen faja érdekében elutasított minden hazard kalandorkodást, minden kétfelé elsülhető aknafűrást.

A belpolitikai feladat volt: a magyar élet összes erőit életképessé tenni, egységes irányba terelni, az országot úgy megerősíteni belülről, hogy a közeledő erőpróbát kiállja s tovább haladhasson fejlődése útjain. És itt van egész tragédiájának gyökere. Ez a kérdés szoros összefüggésben állott a magyar forradalom kérdésével.

Mert a magyar forradalom földalatti áramai már felhallhatólag zúgatták erőiket. Az egyetemes rothadás, a boldogulási lehetőségek nagy egyenlőtlensége,

a koldus lateiner osztály, a megsértett érdekek különböző név alatt hozták forradalmi szolidaritásba az embereket. És mindenik csoportban agitálva, szuggesztív jelszavakat szórva a lelkekbe, tudományos mázt adva a bomba-mondatoknak, pénzt kockáztatva, ha kell: ott volt a szíriai. Tág jelszavaik: „az ember”, „az emberiség”, „szabadság”, „haladás”, mindaz, amit később diadaluk óráiban mint nehezen tűrt álarcot letéptek, magukhoz vonzottak minden elégületlen szívet és merészebb agyat. Ugyanekkor a közeli zivatart látva a kék internacionálé: az arisztokrácia szíriai pénzemberekkel, szíriai újságírókkal, szíriai mindenre-kaphatókkal csinálja a maga osztálypolitikáját s míg a magyarság önmagát tépi, az okos faj mindkét táborban építi a maga egyetlen jövőjét.

Tisza István előtt most két abszolút és logikus megoldás lett volna, mind a két út az ő abszolútra termett lényének és vasakarátának való, mind a kettő tiszta helyzetet teremt a magyarságnak. Az egyik bizonyos értelemben éppen úgy jelenthette a magyarság renaissanceát, mint a másik. Az első: szolidaritásba hozza a magyarság összes konzervatív erőit s egy hatalmas konzervatív rendszerbe szervezi a fajt. De ezt a konzervativizmust gazdasági életében, sajtójában: minden szervében és útjaiban megtisztítja attól a fajtól, mely míg nyilvánosan egyik kezével ebben a táborban inkasszálta a hasznot, titkon másik kezével már a forradalmon át nyúlt a jövő zsebe felé. Megszervezi különösen a középosztály magyarságát s megszervezeti vele a népet, hogy kifejtve bennük a faji öntudatot, egységes és harcrakész tábor legyenek a történelem minden előálló esetlegében. Ez nem volt önmagában lehetetlen feladat, de a középosztály és a nép mély lelki átértését, a katholicizmus és protestantizmus összehidalását s a középosztály és különösen a lateinerség anyagi jólétének gondos és részletes szorgozását kívánta,

A másik út éppen ilyen határozott és abszolút rendszerhez vezetett. Amilyen láthatólag közeledik

kívül a nagy rém, a háború, éppen olyan láthatólag nő nálunk a szociális forradalom, A mélyebb tekintet előtt már nyilvánvaló lett, hogyan használja ki egy faj ezt a végzetesen elrendelt magyar forradalmat a maga imperialista céljaira. Egy merész, de nagyszerű megoldás kínálkozott. Élére állani ennek a forradalomnak, meggyőzni az uralkodót egy ilyen szociális politika életbevágó szükségéről, felhívni a magyarság összes erőit e forradalmi átalakulás megszervezésére, hogy meg lehessen tisztítani a forradalmat a ránk oly végzetes faj elemeitől. Szóval: a magyarság életfegyverévé tenni az új szociális eszméket, hogy minden jogos követelés a magyarságban lássa legszelesebb jövőjét, hogy munkásság, szociáldemokrácia s a háború elvesztésével ideiglenesen kikerülhetetlen kommunizmus is olyan fegyvert, erőgazdagodást s védelmet jelentsen a magyarságnak, amilyent fájdalmas végzetünkre utóbb a Szíriának jelentett. És aki látta a közeledő háborút, aki tudta, hogy az ilyen háború milyen szociális megrázkódásokkal jár, aki látta a horizonton az élet és halál nagy kérdőjelét s az alsó társadalmi rétegek döntő szerepét a közeli földindulásnál, az a legmegokoltabb, legtisztább belső parancsra léphetett erre az útra.

És minden: az erős izom, az acél idegek, a lelki élet összefutó szálai arra voltak teremtvé ebben a nagyon férfi férfiban, hogy a két abszolút út valamelyikét válassza. Az egyetlen utat kiválasztó szem, az eltéríthetetlen akarat, a megváltást óhajtó lelkiismeret vállaló bátorsága, a rendszerbe látó logikus fő egyetlenül őt tették képessé a magyar közéletben egy ilyen teljes megoldó képlet létrehozására s ezt érezte ki mindenki belőle. Innen egyéniségének áradó szuggesziója a halálos szeretetre és gyűlöletre. De ennek a férfinak, aki minden akadályt le tudott győzni, az az egyetlen akadály került útjába, melyet nem győzhetett le: gr. Tisza István.

Igen, önmaga volt az akadály, hogy teljes megoldó kifejezésre jusson a benne adott történelmi gon-

dolat. Az apja fia volt: liberalizmusa, protestantizmus, születési determináltsága megzavarták ennek a nagyszerű életszisztémának abszolút egységét és erejét, így lett minden nagy emberi kiválósága önnön magának és politikájának végzetévé.

Az ős liberális ideológia – bár mélyen látó szeme előtt már sok illúzió halott volt – nála legmegtisztultabb alakjában a hazafias és vallásos meggyőződés egy mély velejárója volt. Ez tette lehetetlenné, hogy a két abszolút megoldásnak bármelyikét is válassza. Mert bármelyikét is választja, képtelen lesz, képtelen szeme látásában, akarata kialakulásában, tettei beidegzésében, a tisztításnak azt a kegyetlenül következetes munkáját, a felburjánhó szabadságok és emberi jelszavaknak azt az egy rendszerű megszorítását végigcsinálni, amit bármelyik út megkívánt volna. Ezt a gátló liberalizmust erősítette protestáns meghatározottsága, mely oly tiszta öre volt zord moráljának s mely a lelkiismeret mélyeibe gyökerezte be ezt a liberalizmust. Az ő szemét vére, idegei még nem táplálhatták oda, hogy jó idején meglássa a végzetes faj egész jelentőségét s a tudatlanul is szövetséget kereső ős protestáns gyanú az Egyház ellen ideig-óráig még elhitette vele, hogy van e faj kebelében úgynevezett „tisztességes elem”, melyet segítő társul venni magyar érdek lehet.

A második utat választania testi-lelki összetételével organikus lehetetlenség volt. Mint egy „történelmi” osztály fiának, olyan egész lényegében gyökerező látása volt a történelmi osztályok szerepéről a többi osztályokkal szemben s a szociális élet erőviszonyairól, hogy ennek az útnak a választása önmaga teljes levetkezését jelentette volna.

Pedig az első perctől fogva érzi az egyetemes rothadást s tragikus szeme megtapogatja a halált a nagyon élő dolgokban. Liberalizmust csinál, mást ő nem csinálhat, de új morális tartalommal akarja tisztává és életadóvá tenni. Monarchikus politikát csinál, külpolitikai látásával nem csinálhat egyebet, de két-

ségbeesett erőfeszítést tesz, hogy saját faját, a magyarságot hívja munkára politikáján belül. Protestáns éieínedvböi táplálkoznak politikája gyökerei, de keresi a békés együttműködést az Egyházzal s protestáns piétásának sokszor katolikus mélysége van. Szükséges tényezőnek tartja a zsidóságot, de becsületessége az aggasztó tények egész sorát látja. Tragikus erővel érzi egy nagy megújulás vágyát, elrendelt embernek hiszi magát, aki magában hordja az élni vagy halni indulás döntő vagy-vagyát. A megújodásnak ez a tudattalan, misztikus vágya mozgatja, mikor a liberális pártot egy politikai halálon át munkapárttá támasztja fel s megfújja riadóját a becsületes munka és munkás Magyarország érdekében. De a benne levő különböző elemek tragikus teljessége magával hozta, hogy minden lépése a jövő, az építés, az élet felé, magában hordja tragédiáját. Magyar politikát akar csinálni s látó politikája, mely a külső események hatása alatt mindinkább monarchikus lesz, gyűlöltté teszi ellenzékileg terhelt faja előtt s el duzognak tőle, Aggodalmi kezdenek felgyűlni a zsidó faj térhódításáért s politikája mindenre kapható eszközöket mégis csak az ők soraiban kap. Ugyanakkor liberalizmusának morális megkötöttsége a zsidóság karmosabb részét, akik megszagolják benne a jövő ércgátját, a legtajtékzóbb hajszára úzi ellene. Egy nagy védő egységbe akarja hozni a katholicizmust és a protestantizmust, de rádiumprotestánsága gyanakvóvá és e¹ húzóódóvá teszi a katolikusokat és ugyanekkor a politikai ellenzékiség, mely mintegy természetes gravitációja a protestánsságnak, elhúzza tőle saját hitfeleinek jó részét. Érzi a szociális kérdés növekvő súlyát, de vérrel született látása a történelmi osztályokról, döbbenetes képtelensége – melyben a protestáns aszkéta és a milliomos főúr találkoznak – hogy megélje a középosztály anyagi helyzetének egész nyomorát, a magyarság legmélyebb, legértékesebb s leghatalmasabb szellemeit kergeti a forradalom karjaiba s tesz magyar szellemet a törtető zsidóság aka-

rattalan fegyverévé. Így húzza fáját ez a szegény magyar Herkules, akinek fel döbbsent szemei előtt már ott sötétlik a jövő minden örvénye, kétségbeesett megfeszítésben az élet felé: minden jószágában megátkozva, minden nagyságában végzetesen, minden megváltásban halálosan.

És itt a szuggesztívó erejével ötlik szemembe a másik örökké magános titán. Aki ugyanazzal a kétségbeesett magyarsággal, ugyanazzal a jövőbe rontó megváltó akarattal, síró daccal és petúrosan járt az ellenkező úton: Ady Endre. Ugyanaz a mindent kizáró egyetlen látás, ugyanaz a makacs kálvinistaság s éppen olyan végzetes tévedések. És mikor ez a két nagy magyar erő, ez a két tragikus magvető elbukik, jön a szíriai és arat mindkettőnek a földjén.

Minek folytassam? A világháború és az utána következő feketevörös napok tisztán olvasható konklúziót írtak mindkét élet alá. A történelem az egyik felé fordul és azt mondja: A magyarság szervezetlen maradt, mikor kidúltél, mert csak a magad erejében védted fajodat. A forradalom a magyarság ellen fordult, mert nem próbáltad magyarrá tenni. Liberalizmusod minden tényével jövőt akartál építeni fajodnak és mindenik halált hozott a magyarnak, A történelem a másik felé fordul: Tisztító haragod fajod ellen fordult, mert olyan Berzsenyi voltál, akinek haragját egy ellenséges faj riadói zúgták világgá. Nagy haragos magyar szeretetedben egy ádáz faj fegyverévé lettél, A legnehezebb percben nem voltál erő a magyarnak, mert nem volt aggódásodban elég cirógatás gyermek fajod számára. Mindketten tévedtetek, mert nagyon szerettetek,

*

1910-ben,, mikor először döbbsent szemembe a szörnyű jövő és minden tragédia, kiszakadt belőlem – merészen és fiatalon – a nagy szorongás kiáltása: vigyázzatok, tegyétek magyarrá a forradalmat, hogy a forradalom a magyarság élete és ne halála legyen.

Akkor ő vesszejével végigvágott rajtam, mint egy útjába került rossz gyermek. Én minden szeretetem dacával vágtam vissza, ő igaztalan volt akkor és meg nem értő, én kegyetlen és nyers. Egy okból tettük. De most, mikor átmenve a nagy bűnhődésen, a megtisztult magyar első lépését teszi egy jobb jövő felé, könnyekkel van tele a circumdederunt, melyet egy nagy magyar tragikus hős felett mondok el.

1919.

TARTALOM.

1. Egyenes úton	
2. Berzsenyi Dániel, 1912	5
3. A falu jegyzője, 1912	9
4. Petőfi művészi fejlődése, 1912.	19
5. A romantikus Ady, 1911	32
6. A két forradalmi költő, 1919.	67
7. Az irodalom mint társadalmi funkció, 1912.....	74
8. A magyar protestantizmus problémája, 1913.....	89
9. A magyar tanárság pszichéjéhez, 1911.....	89
10. Az individualizmus csődje, 1915.....	107
11. A legfiatalabb irodalom, 1915	125
12. Gr. Tisza István, 1919.....	137